

જીવન ધર્મ ઉત્તર

[તાત્ત્વિક વિચારો પ્રેરનારો લેખસંગ્રહ]

ચાંપશી વિ. ઉદેશી

તંત્રી : 'નવચેતન'

પ્રકાશક

ચાંપશી.વિ. ઉદેશી

'નવચેતન' કાર્યાલય

નારાયણનગર સંરખેજ રોડ, અમદાવાદ-૭

મુદ્રક :

ફેલેપ પ્રિન્ટરી

બાણુલાલ બી. સોની

૧૫, ધી નાગોરી છુડા

ઓલોગિક વસાહત લી.

દુધેશ્વર રોડ અમદાવાદ-૧

પ્રથમાવૃત્તિ જાન્યુઆરી '૬૯

પ્રત ૧૫૦૦

બીજી આવૃત્તિ મે '૬૯

પ્રત ૧૧૦૦

ત્રીજી આવૃત્તિ માર્ચ '૭૧

પ્રત ૧૦૦૦

ચોથી આવૃત્તિ માર્ચ '૭૪

પ્રત ૧૦૦૦

મૂલ્ય રૂપિયા બે

[સર્વાધિકાર લેખકને સ્વાધીન છે]

પ્રકાશક :

આંપશી વિ. ઉદેશી

'નવચેતન' કાર્યાલય

નારાયણનગર અમદાવાદ-૭

મુખ્ય વિદેતા .

ગુજરાત પ્રશ્નરત્ન કાર્યાલય

દુવારા પાસે, ગ્રાંધી રોડ,

અમદાવાદ-૧

જાન્યવારી
ભારતીય વિદ્યા ભાગ
આપાલેન્ડ,
મુંબઈ-૭

ભાઈશ્રી

ઓચ્છવલાલ ગોરધનદાસ શાહ,

તમે મને પ્રેરણા અને પ્રેતસાહન ન આપ્યાં
હોત તો કદાચ આ પુસ્તકે જગતનો પ્રકાશ
જ ન જોયો હોત. મારી હાદ્દિક કૃતજ્ઞતા
નિખાલસપણે પ્રગટ કર્યા વિના મારાથી
રહી શકાય એમ ન હોવાથી આ પુસ્તકની
આ ચોથી આવૃત્તિ મારા અંતરની એ
સૂક્ષ્મ લાવનાના પ્રતીક રૂપે તમને અર્પણ
કરું છું.

ચાંપરી વિ. ઉદેશી

અથમાવૃત્તિની અસ્તાવના

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે 'Life begins at sixty' એટલે કે 'સાચું' જીવન તો સાઠ વર્ષ પછી જ શરૂ થાય છે.' મારી બાસતમાં આ વાત સાચી ઠરી છે. કોઈ પણ વિષયનો તાત્વિક રીતે વિચાર કરતો તો હું સાઠ વર્ષ પછી જ થયો હતો ! એ પહેલાં તો હું દરેક બાબતનો વિચાર ઉપરછલ્લી રીતે જ કરતો અને કોઈક તણખાની પેઠે, લાખો માનવીઓની જેમ, યુગપ્રવાહમાં તણાતો રહેતો.

પણ પ્રભુકૃપા કહો કે પૂર્વજન્મના સંસ્કાર કહો, જે કહો તે, પણ લગભગ સાઠ વર્ષની મારી ઉંમરે એક દિવસ 'ગાંધીજી દરેક બાબતનો તાત્વિક રીતે જ વિચાર કરતા' એવું ક્યાંક વાચતાં મારા મનમાં જિયું કે "હું એમ કરું છું ખરો ?" નકારમાં જવાનું મળતાં મેં ત્યારે ને ત્યારે જ મનમાં ગાંડ વાળી કે કોઈ પણ બાબતમાં બહાર દેખાતી સપાટી ઉપર કે પ્રચલિત માન્યતા ઉપર વિશ્વાસ ન રાખતાં એમાં જિંડા ઉતરવું, એનાં બધાં પાસાં-ઓને તાત્વિક દૃષ્ટિએ ચકાસવાં ને એ પછી જ એ બાબતની મૂલવણી કરવી. પરિણામે હું દરેક વાતને તાત્વિક દૃષ્ટિએ વિચારતાં શીખ્યો. અને પ્રભુકૃપાએ મારી એ ટેવ એ પછી તો ધીરે ધીરે પરિપક્વ બનતી ચાલી.

એ પછી તાત્વિક દૃષ્ટિએ મેં તારવેલા મારાં મતન્યો 'નવચેતન'ને પ્રથમ પાને દર માસે પ્રકટ કરવા માંડ્યાં. એ પ્રકારના લેખોને વાચકો તરફથી સારો આદર મળતાં મેં નિયમિત રૂપે એવા લેખો આપવા માંડ્યા.

અને પંચોતેર પૂરાં કરી છોતેરમાં હું પ્રવેશ્યો ત્યારે મારા એવા લેખોનો એક જ અંકમાં સંગ્રહ કરીને મેં જુલાઈ ૧૯૬૨નો

‘નવચેતન’નો અંક ‘ત્રીચિન્તનાંક’ રૂપે પ્રગટ કર્યો. એ અંક અંગે અતિ પ્રોત્સાહક ને પ્રશંસાજન્ય અભિપ્રાયો ચોમેરથી પત્રરૂપે મળેલા. છતાં કોઈ પણ પુસ્તકપ્રકાશકે પુસ્તક રૂપે પ્રગટ કરવાની માગણી મારી પાસે કેમ નહિ કરી હોય એની મને નવાંઈ લાગતી હતી. આજે પણ આ પુસ્તક કદાચ જગતનો પ્રકાશ જોત નહિ, જો અમદાવાદના આપજીએ આગળ વધેલા એક શ્રીમંત શ્રી આચાર્ય-લાલ ગોરધનદાસ સાહે મારા ચિન્તનલેખો પુસ્તક રૂપે પ્રગ્ન સમક્ષ મૂકવાનું મને સૂચન કરીને જોડે જોડે એના પ્રચારાર્થે પાંચસો રૂપિયાની આર્થિક સહાય આપવાની પોતાની મમતાલસી અને પરમાર્થી શુભેચ્છા સામેથી ન દર્શાવી હોત તો.

એટલે-આ પુસ્તક પાંચસો પુસ્તકાલયોને અર્ધા કિંમતે આપવાની યોજના અમે બેઠેએ ઘડી. આ રીતે આ પુસ્તકપ્રકાશનનો સાચો યશ તો પોતાની લક્ષ્મીનો પ્રગ્નના સંસ્કારધડતર માટે સદુપયોગ કરી જાણનાર આ હેદાર અને પ્રેમાળ સંજ્ઞાને ફાળે જાય છે. પ્રભુ એમનું કલ્યાણ કરે !

આ વિચારણીય પુસ્તકને પ્રગ્ન તરફથી જો સારો આવકાર સાંપડશે તો ભવિષ્યે આ પ્રકારનાં બીજાં પણ પ્રેરણાત્મક અને ચિન્તનપ્રેરક પુસ્તકો પ્રગ્નને ચરણે ધરવાની મારી અભિલાષા છે.

અમદાવાદ
તા. ૩-૧૨-૧૯૮૮ }

ચાંપરી વિ. ઉદશી

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

માત્ર અઢી માસના દૂંઠા ગાળામાં જ આ પુસ્તકની પ્રથમાવૃત્તિની ૧૫૦૦ નકલો ખપી જતાં બીજી આવૃત્તિ કાઢવાની

ફરજ પડી છે એ સંતોષ અને આનંદનો વિગલ છે. 'આ બીજી આવૃત્તિને પ્રસંગે જાહેર જનતાનો હાદિક આભાર માનવાની તક લઈ છું'.

અમદાવાદ
તા. ૧૫-૪-૧૯૮૮ }

ચાંપશી વિ. ઉદેશી

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

'૭૦ના નવેમ્બરમાં આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિની ૧૧૦૦ નકલો ખાખી જતાં આ ત્રીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો સુઅવસર આવ્યો. એ આવા વિચારણીય ચિંતનસાહિત્યને પ્રજા કેઈક આવકારતી થઈ છે એવું સૂચિત્ત છે. આ ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસંગે જાહેર જનતાનો આભાર માનવાની તક લઈ છું'.

અમદાવાદ
તા. ૨૨-૨-૧૯૭૧ }

ચાંપશી વિ. ઉદેશી

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

અનેક વ્યક્તિઓ અને કુટુંબોના ઘડતરમાં પ્રેરણા રૂપ બનનાર આ લોકપ્રિય ચિંતનપુસ્તકની ૩ જી આવૃત્તિ એકાદ વર્ષ પહેલાં ખસાસ થઈ ગઈ હતી. ચોથી આવૃત્તિ એ પછી મુરત પ્રગટ કરવાનો હર્ષદો હતો, પણ સંજોગવશાત એ પહેલી માર્ચ '૭૪ને દિવસે પ્રગટ થાય છે.

આ પુસ્તક સમયસર તૈયાર કરી આપવા બદલ "શૈલેષ પ્રિન્ટરી"ના માલિકોનો કૃત આભારી છું.

અમદાવાદ
મહા શિવરાત્રી
તા. ૨૦-૨-૧૯૭૪ }

ચાંપશી વિ. ઉદેશી

અનુક્રમ

આચાર અને વિચાર વચ્ચેનું અંતર	૯
વધારે ચર્ચિયાતી 'કરીઅર'	૧૦
દેશપ્રેરણા એક સૂક્ષ્મ પ્રકાર	૧૨
ક્યાં છે માનવતા ? આ રહી કાગળ પર !	૧૫
'આવતી કાલ' માટે જ 'આજ' આવી છે	૧૮
સિદ્ધાંત માટે લડો ! હક્ક માટે લડો !	૨૦
આપણી પ્રજાને યુગ છે શું ?	૨૨
'સિસ્ત'—જીવનધકતરનું અનિવાર્ય અંગ	૩૩
માનવીનું મહાધન-ચારિત્ર્ય	૩૬
જીવન સાથે સમજૂતી કરતાં શીખો	૪૦
વિચાર એ છીપ છે, આચાર એ મોતી છે	૪૫
આજના યુગનો 'વંદનીય' માનવી કોણ ?	૪૮
એ સૂક્ષ્મ રેખા	૫૦
પૃથ્વીની પવિત્રતમ વસ્તુ-આત્મ !	૫૩
આજનું 'કહેવાતું' જીવન જીવનધોરણ	૫૫
આ યુગનો એકમાત્ર સિદ્ધાંત-સિદ્ધાંતહીનતા !	૫૮
તું મને બનાવી જાણે છે, હું તને બનાવી જાણું છું !	૬૦
માનવજીવનની મોંઘી મૂકી-એકાગ્રતા	૬૩
'સાધન' જ્યારે 'સાધ્ય' બની જાય ત્યારે—	૬૬
પ્રેમ એ 'કલા' નથી પણ 'જીવન' છે	૬૮
'પહેલાં જવાબદારી' પછી જ હક્ક	૭૧
'હિંસા'નો એક સૂક્ષ્મ પ્રકાર	૭૩
વિજયનું પ્રથમ સોપાન	૭૬
કાગળનાં ફૂલ	૭૮
વિદ્યાર્થી અને ઈતર વાંચન	૮૧

કરવા નેવું એ મુપેરે કરવા નેવું	૮૪
દેઉ માનવીનો, દાંત હાથીનો !	૮૬
આજના માનવીની આધિગ્યા દોટ !	૮૯
અસામાન્ય સામાન્યતા	૯૧
પ્રસિદ્ધિનો મોઢ એટલે સિદ્ધિનો મૃત્યુધંટ !	૯૩
વાંચન અને જીવનધડતર	૯૫
ચાલો, આપણે કરાર કરીએ !	૧૦૨
સીદ્ધી ભાઈનો ડાબો કાન !	૧૦૮
મૂંસાતી જતી બેદરેખા !	૧૧૦
જીવતી કરુણા	૧૧૩
લોકશાહી અને ભારત	૧૧૫
વિચારોનું અજીર્ણ	૧૧૭
અદ્વિત છે એ સંસ્કૃતિ !	૧૨૧
નિષ્ઠા અને સિદ્ધાંતને ભરખો જતો પ્રચાર	૧૨૫
જીવન શું છે ?	૧૨૭
બે ગુજરાતી ચઢ્ઢો હુપ્ત થઈ જવાનો ભય	૧૩૨
સાઠ મિનિટનું સાહિત્ય	૧૩૪
જે યુગમાં, પાપ કરવું એ ચા પીવા બરાબર છે !	૧૩૬
વિચાર પણ વિચારીને કરો !	૧૩૮
સાહિત્ય શા માટે ?	૧૪૨
લક્ષમણુરેખા	૧૪૫
કાળભગવાનનું અમૂલ્ય વરદાન	૧૫૧

જીવન ઘડતર

આરતી: વિધા
સાધના, શ્રી:
સ્તુતિ

આચાર અને વિચાર વચ્ચેનું અંતર

તમે માનો કે ન માનો, પણ રોજ બ રોજ દુનિયા
વધારે બગડતી જાય છે. આનું કારણ એ કે વિચાર
અને આચાર વચ્ચેનું અંતર પ્રતિ દિન સૂરજ જાગ્યે
વધતું જ જાય છે. દુનિયા દિવસોદિવસ વિચારમાં આગળ
વધતી જાય છે અને આચારમાં પાછળ પડતી જાય છે.
—વધતાં વધતાં આ અંતર એટલું તો વિશાળ બની જશે કે
વિચારને આચાર સાથે જરા જેટલી ચે નિસ્થિત હોઈ શકે
એવું માનવા દુનિયા સાદ ના પાડશે !

મહાન લેખકો, વિચારકો, તત્ત્વચિંતકો અને વક્તાઓને
દુનિયા પૂજે છે. તેમના વિચારો જાણવા પકાપડી કરે છે,
પુસ્તકો ખરીદે છે, વર્તમાનપત્રો વાંચે છે, રેડિયો સાંભળે
છે અને જાહેર સભાઓમાં જાય છે, જ્યારે પોતાના
સિદ્ધાંતોને, જગતના જીવનકલહ વચ્ચે, આચારમાં મૂકવા
મથતા અને દુનિયા સામે ઝઝૂમતા એકાદ ખૂણેખાંચરે પડેલા
આચારવાન માનવીની જગતને કશી ગણતરી નથી ! કારણ
કે હવે તો દુનિયાને વિચારમાં જ કર્તવ્યની ઇતિશ્રી આવી
ગયેલી દેખાય છે. એથી આગળ કાંઈ કરવાનું જ હોતું
નથી ! મહાત્મા ગાંધી સરખી એકાદ આચારવાન વ્યક્તિને
જગત પૂજે તેથી આચારનું કશું જ દળદર ફીટવાનું નથી.
હવે તો એ સમય આવી ગયો છે કે દારૂના ગેરકાયદા પર
લેખક દારૂ પીને કલમ ઉપાડી શકે અને દારૂને “દૈત્ય”

તરીકે સંબોધીને દુનિયાની છાતી પર આંજી નાખનારા વિચારો ઝીંકી શકે !

દુનિયા પ્રગતિ નથી કરતી, પણ કંગાલ બનતી જાય છે; કેમ કે દંભનો પડદો ચીરીને જોવાની દુનિયાને હવે ટેવ કે કુરસદ નથી કે નથી આચારનું મૂલ્ય સમજવાની તેને હેયે ઝાંખી સરખી પણ તમન્ના !

આજના યુગમાં બિચારા આચારવાન માનવીઓ વિચારવાન માનવીઓના પગ તળે છુંદાતા છાની ચીમો પાડી રહ્યા છે ! પણ વિચારના ખુલ્લું જ્યનાદમાં એ આત્મનાદો કેણુ સાંભળે ?

વધારે ચઢિયાતી ‘કેરીઅર’

પૈમો, પદવી કે પ્રતિષ્ઠા મેળવી આપનારી સિદ્ધિનાં સોપાન એક પછી એક ચઢતા રહી કેઈ આગળ વધતું જાય તેને માટે અગ્રેજીમાં એક વિશિષ્ટ શબ્દ છે- “કેરીઅર.” એ શબ્દનો સાદો ભાવાર્થ કરીએ તો “દુનિયા-દારી રીતે આગળ વધવું” એવો જ કંઈક થઈ શકે. ગુજરાતીમાં એને માટે “કારકિર્દી” શબ્દ વપરાય છે.

પણ એ કહેવાની “કેરીઅર” કરતા અનેકગણી ઉચ્ચ અને પવિત્ર ‘કેરીઅર’ હવે આ જમાનામાં આપણી નજર સમક્ષથી ખમી ગઈ છે. માતા, પિતા, પતિ, પત્ની, ભાઈ, ભગિની, પુત્ર, પુત્રી કે પુત્રવધૂ તરીકેનું ચુસ્ત કર્તવ્યપાલન અને એવાં કર્તવ્યપાલનાથે કરવો પડતો આત્મત્યાગ એ જીવનની બિચામાં બિચી ‘કેરીઅર’ એ, એ સત્ય તો હવે આ દંભી જમાનામાં લગભગ ખોલે જ પડી ગયું છે !

પોતાનાં આંધળાં માળાપને કાવડમાં બેસાડી. શ્રવણે તીર્થયાત્રા કરાવી એ પુત્ર તરીકેની એની સર્વોત્તમ “કેરીઅર” હતી-એણે બી. એ. કે એમ. એની ડીગ્રી નહોતી મેળવી છતાં.

આજ પણ આપણાં ગૃહોમાં આપણે કેટલેક સ્થળે જોઈએ છીએ કે ગૃહિણી પોતાના આખા કુટુંબ માટે સવારથી સાંજ સુધી વૈતરૂં કરે છે. સાસુસસરાની, પતિની અને બાળકોની સેવાસુશ્રૂષા એ જ એના જીવનનું એકમાત્ર ક્ષેત્ર હોય છે. કુટુંબ આખું રાત્રે જમી લીધા પછી ત્યારે જિંદગી માંડે ત્યારે એ ગૃહિણી પરમ સંતોષનો શ્વાસ લે છે અને સ્વજીવનનું સાર્થક્ય અનુભવે છે. સી તરીકેની આ તેની જિંદગીમાં જિંદગી “કેરીઅર” છે અને બેરિસ્ટર, જજ કે લેડી ડોક્ટર બનેલી કોઈ પણ મહિલાની “કેરીઅર” કરતાં એ વધારે પવિત્ર અને વધારે વંદનીય “કેરીઅર” છે.

વર્ષો પહેલાં “સોરેલ એન્ડ સન” નામે વોર્નર બ્રદર્સ તૈયાર કરેલું એક મૂક અગ્રેજી ચિત્રપટ મેં જોયું હતું. એ ચિત્રનું વસ્તુ એવું હતું કે સોરેલ નામે એક ગરીબ વિધુરે પોતાના એકના એક પુત્રને દાકતરી ભણાવવાના પૈસા મેળવવા માટે કરડા સ્વભાવની એક ધનવાન સ્ત્રીને ત્યાં વર્ષો સુધી નાચીઝ નોકરી કરી! તેણે જમીન પોલાતું, ફર્નિચર સાફ કરવાનું અને બીજાં કહેવાતાં અનેક હલકાં કામો કર્યાં, એ ધનવાન પણ નિષ્કુર બાઈનાં કાળજી પીંધનારાં કઠોર વચનો પણ એ ગણી જતો! અંતે એકનો એક પુત્ર દાકતરીની પરીક્ષામાં દેશભરમાં પહેલો નંબર

આળ્યો ! એને ડોક્ટરની પદવી એનાયત કરવાનો સરકારી સમારંભ યોજાયો. એરેલે ઊંઠા વાતસલ્યભાવે પુત્રને કહ્યું : “દીકરા ! મારે આ સમારંભ જોવો છે.” પુત્રે શુષ્કભાવે જવાબ આપ્યો : “ત્યાં તમારાથી ન આવી શકાય ત્યાં તો આમંત્રિતો જ આવી શકે.” આથી એ પશ્ચિમ પ્રેમાળ બાપે છાની રીતે એક ઝાડ પર ચઢી જે વિશાળ “હોલ”માં સમારંભ હતો તેની ખાસીમાંથી પદવીઠાનની ક્રિયા છાની રીતે જોઈ ! પુત્રને મળેલા સન્માનથી એની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં. ચિત્રમાં એ વેળાનો “કલોઝ અપ”માં લેવાયેલો એનો ચહેરો અને એની આંખમાંનાં હર્ષાશ્રુ આજ બેતાળીસ વર્ષ પછી પણ મારી નજર સામે તરવરે છે ! મને વિચાર આવે છે : “એ પિતા અને એ પુત્ર—એ બેમાં કેની “કેરીઅર” વધારે ઊંચી ?” આત્મા જવાબ વાળે છે : “નિશંક પિતાની જ.”

આજવાનાં જળ સમા પૈસો, પદવી અને પ્રતિષ્ઠા પાછળ દોડતી આજની આંધળી દુનિયા આ વધારે ચઢિયાતી “કેરીઅર”ને ફરી જોળખતાં શીખે તો કેવું સાડું !

દેશદ્રોહનો એક સૂક્ષ્મ પ્રકાર

સાધારણ રીતે પોતાના દેશની વિરુદ્ધ કોઈ જોલે, લખે, આચરે કે શત્રુને પોતાના દેશનો કોઈ ભેદ સોંપી દે તેને આપણે “દેશદ્રોહી” લેખીએ છીએ. ઇતિહાસમાં આવા પ્રકારની દેશદ્રોહી વ્યક્તિઓનાં દષ્ટાંતો કોઈ કોઈ વાર મળી આવે છે.

પણ આ પ્રકારના “ઉઘાડા” દેશદ્રોહ સિવાય અન્ય અનેક પ્રકારના “સૂક્ષ્મ” દેશદ્રોહો પણ છે, જે આપણી નજરે ચઢતા નથી. યોગ્ય વ્યક્તિને યોગ્ય ઉત્તેજન ન આપવું એ પણ સૂક્ષ્મ દેશદ્રોહમાંનો જ એક છે.

તમને પ્રશ્ન થશે કે “કોઈને ઉત્તેજન ન આપીએ તેમાં વળી દેશદ્રોહ શાનો? આપણી મરણ હોય તો ઉત્તેજન આપીએ અને મરણ ન હોય તો ન આપીએ.”

આનો ઉત્તર હું તમને એક સરળ દૃષ્ટાંતથી આપીશ. ધારી લો કે તમારો એક બગીચો છે. તેમાંના રોપાઓને તમે સદંતર પાણી પાવાનું બંધ કરો તો શું પરિણામ આવે? રોપાઓ જતે દહાડે નાશ પામે. પણ જો તમે તેમને નિયમિત પાણી પાતા રહો તો એ છોડવા જરૂર વધે ને ફૂલેફાલે. દેશને જો બગીચાની ઉપમા આપીએ તો એ દેશની પ્રત્યેક વ્યક્તિને એ બગીચાના એક રોપાની ઉપમા આપી શકાય અને ઉત્તેજન આપવાની ક્રિયાને પાણી પાવાની ક્રિયા સાથે સરખાવી શકાય.

સત્ય વાત તો એ છે કે માનવશક્તિના મૂળમાં ઉત્તેજન-રૂપી જળ સીંચાય તો જ એ શક્તિ બહાર આવે અને ફૂલેફાલે.

વ્યક્તિઓથી સમષ્ટિ બને છે. વ્યક્તિગત ગુણ અને વ્યક્તિગત વિકાસ લાંબે ગાળે અર્તે સમષ્ટિગત વિકાસમાં પરિણમે છે. કોઈ પણ દેશની કોઈ પણ વ્યક્તિ એ દેશનું અત્યંત નાનું છતાં અત્યંત મહત્વનું અંગ છે. એટલે ખરી રીતે તો વ્યક્તિનો વિકાસ એ અંશતઃ તો એના દેશનો

જ વિકાસ છે. અને વ્યક્તિવિકાસ યોગ્ય ઉત્તેજન વગર રૂંધાય છે, એ હકીકત છે. આનો અર્થ એ થયો કે વ્યક્તિને અપાયેલું યોગ્ય ઉત્તેજન દેશના વિકાસમાં પોતાનો ફાળો આપ્યા વિના રહેતું નથી.

પાશ્ચાત્ય દેશોની પ્રતિ યોગ્ય ઉત્તેજનનું મહત્ત્વ પૂરે પૂરું સમજે છે. કલકત્તામાં “કલકત્તા રેન્જર્સ ક્લબ” નામે અંગ્રેજોની એક ક્લબની ક્રિકેટ, હોકી અને ફૂટબોલની મેચો નિયમિત રીતે પચીસ વર્ષ સુધી મેં જોયેલી ! તેની કઠર-હાનીમાં એ ક્લબે મને “સૌથી વધારે નિયમિત પ્રેક્ષક” ગણીને એક રૌપ્યચન્દ્રક અર્પણ કરેલો ! એમાં કઠર કરવા જેવું શું હતું એ પ્રથમ તો મને સંમળાયું નહિ. પણ એ જાતના મારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એ ક્લબના પ્રમુખ શ્રી. બ્રુસ પીકે જ્યારે મને કહ્યું કે “You have done a lot, because as a spectator you have been more regular than the players themselves and such regularity in anything deserves appreciation.” [“તમે તો ઘણું કર્યું છે, કેમ કે પ્રેક્ષક તરીકે પચીસ વર્ષ સુધી તમે રમનારાઓ કરતાં પણ વધુ નિયમિત રહ્યા છો અને કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં આવી નિયમિતતા કઠરને પાત્ર છે.”] ત્યારે જ મને મારી નિયમિતતાનું મૂલ્ય સંમળાયું. આ રીતે જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં નાની નાની જાણતોની કઠર કરી, વ્યક્તિઓને પ્રેતસાહન આપી તેમના વિકાસ દ્વારા પોતાના દેશને આગળ ધપાવવાનું કાર્ય, આપણને ઉપલક્ષ્યા દૃષ્ટિએ ન દેખાય એ રીતે, પશ્ચિમના દેશો કરી રહ્યા છે.

કોઈ પણ વ્યક્તિ, કોઈ પણ સમાજ કે કોઈ પણ દેશ ગુણવાનના ગુણ પ્રીતીને તેને ઉત્તેજવાની વૃત્તિ વિના વિકાસ સાધી શકે નહિ એ “સનાતન સત્ય” છે. અને આપણે ભારતવાસીઓ એ સત્યને જેટલું વહેલું સમજીને જેટલું વહેલું આચારમાં મૂકીશું તેટલો વહેલો આપણો ઉદ્ધાર થશે. યાદ રાખો કે ત્યારે ત્યારે તમે કોઈ પણ વ્યક્તિને કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ઉત્તેજન આપો છો ત્યારે ત્યારે તમે દેશને અદ્યક્ષ રીતે મદદ કરી રહ્યા છો ! આપણા મૃતપ્રાય ભારત દેશ માટે તો ઉત્તેજન એ “સંજીવની” છે.

ક્યાં છે માનવતા ? આ રહી કાગળ પર !

માનવહૃદયામાં વસવાને બદલે કાગળ પર વસવાનો આ કળિકાળમાં માનવતાને શાપ મળેલો જણાય છે, કેમ કે આજના યુગનાં માનવીઓનાં હૈયાં વારંવાર ઢંઢોળાયા છતાં પણ તેમાંથી માનવતા ભાગ્યે જ લાધે છે.

“હું માનવી છું ને મારો એકમાત્ર ધર્મ માનવતા જ છે.” એ પવિત્ર જીવનવાક્ય આજના જમાનાનો માનવી છેક જ ભૂલી ગયેલો જણાય છે. એણે હૈયામાંથી માનવતાને હૈયાનિકાલ કરી છે. અને માનવતાને બીજે ક્યાંય સ્થાન ન મળતાં-તે પુસ્તકો અને સામયિકોના કાગળ પર, છબીઘરોના રૂપેરી પડદા પર અને નાટકના રંગમંચ પર જઈને વસી છે !

આપણા આજના જમાનાનો મોટાંમાં મોટો દોષ આચાર કરતાં વિચારને જ વધુ મહત્ત્વ આપવાનો છે. સારા

વિચાર જાહેરમાં પ્રગટ કરનારને કે કાગળ પર ઉતારનારને 'સારું' માન મળે છે, પણ સાચા આચાર આચારનાર તરફ ભાગ્યે જ કોઈની દૃષ્ટિ ખેંચાય છે. આને કારણે જ માનવતાનું માનવહૃદયામાં મૃત્યુ થયું છે અને માનવતાના જૂત રૂપે તે અત્યારે કાગળ પર, રંગમંચ પર કે ફેપેરી પડદા પર વિહરે છે.

માનવતાનો નાશ કરવામાં વિશ્વયુદ્ધો જખરો ભાગ ભજવે છે. એવાં યુદ્ધો લાખો જીવોને યમસદન પહોંચાડીને જ સંતોષ નથી પામતાં, પણ માનવીના હૃદયામાંથી માનવતાનું બિંદુ ચે બિંદુ ચોપી લઈને જ જાય છે. એવાં યુદ્ધો કાળાં બજાર, સંઘરાખોરી, નફાખોરી, નૈતિક અધઃપતન વગેરે દુર્ગુણોને સહેલાઈથી માનવહૃદયામાં રોપી દે છે, કેમ કે એવા દુર્ગુણોને અવરોધવા માનવતા ત્યાં હોતી નથી.

“સાધન” ત્યારે “સાધ્ય” બની જાય છે ત્યારે માનવતા છાનાં હીબકાં ભરે છે. દાખલા તરીકે પૈસો એ “સાધન” છે. પણ એ જ પૈસો જીવનમાં ત્યારે “સાધન”ને બદલે “સાધ્ય” બની જાય છે ત્યારે ભાઈ ભાઈનું ગળું કાપતા અચકાતો નથી ! એ વેળા માનવતા છાનાં હીબકાં ભરી ભરીને કહ્યાંત કહે છે ! પણ દાનવ બની ચૂકેલા માનવ પર એ હીબકાં કશી જ અસર કરતાં નથી ! છાને ખૂણે રડી રડીને અંતે માનવતા માનવીના હૃદયાધરને તણને બહાર નીકળી જાય છે અને એ ‘પછી કોઈ નિર્વાસિતાની પેઠે કાગળ પર જઈને વસે છે.

તમે સારા લેખકોનાં પુસ્તકો વાંચશો તો એને પાને પાને, માનવતા નીતરતી હશે. તમે એ લેખિનીઓ પર મુગ્ધ થઈ જશો ! એવા લેખકો દેશ અને દુનિયાના તારણકાર છે એમ પણ તમે ઘડીભર માનતા થઈ જાઓ તો નવાઈ નહિ. પણ જ્યારે તમે એ લેખકોના જીવનમાં ડોકિયું કરી તેમના હૈયાને ઉકેલશો ત્યારે તમને જણાશે કે તેમાંના મોટા ભાગના લેખકોએ માનવતાને સ્વહૃદયમાંથી ખહાર ફેંકી દઈને કાગળ પર વહેવા મૂકી દીધી છે અને પોતાના હૈયામાં એ હૈયાનિકાલ માનવતાને સ્થાને આધુનિક દુનિયાએ સર્જેલી સ્વાધી ભાવનાઓને રોપી દીધી છે ! તમારાથી નિશ્વાસ મુકાઈ જશે. પણ તમને ખબર નથી કે એવા સેંકડો નિશ્વાસો મૂક્યા છતાં એ લેખકોએ પોતામાં રહેલી માનવતાનું કશું સાંભળ્યું જ નહોતું અને પરિણામે લાચાર બનીને જ એ માનવતા હવે તો કાગળ પર વસીને પોતાનું જીવન વીતાવી રહી છે.

“માનવી” મટીને “મહાન રાજદારી નેતા” કે “વિદ્વાન” થનારા આજ તમને ઠેર ઠેર મળી આવશે, પણ “સાચો માનવી” શોધવા તમે મથશો તો મહાપ્રયાસે હબરમાંથી એકાદ માનવી તમને માનવતાસભર મળી આવશે ! ખાકીના નવસો નવાણું પોતાના હૈયાનું ખાલી ખોખું સ્વાર્થ અને આડંબરરૂપી કચરાથી ભરીને ગૌરવપૂર્વક પૃથ્વીપટ પર મહાદત્તા અને લક્ષ્મીદેવીની કે કીર્તિદેવીની જયમાળા સ્વીકારી મલકાતો મુખે જીવનને ધન્ય લેખતા તમારી નજરે પડશે. તમારાથી દુઃખી દિલે પુછાઈ જશે: “ક્યાં છે માન-

વંતા ?” અને તમારા એ પ્રશ્નની મશકરી કરતો હોય એવો
કર અને પડઘા પાડતો ઉત્તર નેપથ્યેથી તમને સંભળાશે:
“આ રહી કાગળ પર !”

“આવતી કાલ” માટે જ “આજ” આવી છે

— “There is always tomorrow” એવું એક અંગ્રેજી
વાક્ય ક્યાંક વાંચ્યાનું કે સાંભળ્યાનું મને યાદ છે. “આવતી
કાલ આવવાની છે” એ વાત ને આપણે યાદ રાખી શકીએ
તો આપત્તિકાળમાં આપણને ઘણું ઘણું આશ્વાસન અને
વિપુલ નૈતિક બળ મળી રહે.

કાળનો અને કુદરતનો એ નિયમ છે કે દુઃખ પછી
સુખ અને તડકા પછી ઠંડકો આવવાં. “આજ” જેમ
અનંત નથી તેમ “દુઃખ” પણ અનંત નથી એ સત્ય
ભૂલવા જેવું નથી. આજ પછી આવતી કાલ આવવાની જ
છે અને દુઃખ પછી સુખ આવવાનું જ છે.

કાળ જેમ અનંત છે તેમ આશા પણ અમર છે.
અને એ અમર આશાના ગર્ભમાં “આવતી કાલ” છુપાઈ
છે. આશા એ ને માનવીનો જીવનતંતુ લેખાય તો “આવતી
કાલ” પણ માનવીનો જીવનતંતુ શા માટે ન લેખાય ?
“આવતી કાલ” એટલે જ નવી આશા, કંઈક નવું, કંઈક
“આજથી જુદું” અને “કંઈક પામવા સરખું” એ ભાવના
નિરંતર સેવનાર માનવી જીવનમાં કદી હતાશા અનુભવતો
નથી. એનો આશાદોર તો અતૂટ અને અખંડ રહે છે.

“આજ કંઈ વળ્યું નહિ” માટે “આવતી કાલે પણ

શું વળશે?” એવું કહી ધારતા નહિ. કાલ નકામી જશે એવું કહી વિચારતા નહિ. સંભવ છે કે ભાવિએ તમારે માટે “આવતી કાલ” તમારી “આજ” કરતાં એટલી બધી જુદી ઘડી રાખી હોય કે ઘડીભર તો તમે વિરમ્ય પામી જાઓ! તમે ન કહ્યેલું કદાચ આવતી કાલે જની પણ જાય! તમે ન ધારેલું કદાચ આવતી કાલે તમારી પાસે આવી પણ પડે! માટે સદૈવ “આવતી કાલ”માં શ્રદ્ધા રાખો.

ભૂતકાળની નિષ્ફળતાઓ અને ભૂતકાળનાં દુઃખો યાદ કરી કરીને નિશ્વાસ મૂકનાર અને દુઃખી થનાર માનવી ભૂલી જાય છે કે “ગઈ કાલ” ફરી આવવાની નથી તો આજે એનું દુઃખ શા માટે? અને “આવતી કાલ” તો હજી આવવાની છે તો એની આશા શા માટે નહિ? ભૂતકાળને ભૂલવો ને ભાવિમાં શ્રદ્ધા રાખવી એ જ જીવનને સુખી બનાવવાનો સાચો માર્ગ છે. બહુકે તમારો ભૂતકાળ જો દુઃખી હશે તો મુખી ભાવિ જીવન આવવાનો વધારે સંભવ છે, કેમ કે દુઃખ પછી સુખ એ જ કાળગતિકની ગતિનો અટલ નિયમ છે.

કાળજીવેરી રાતમાં અટવાતો ગુસાર ફરી ફરી રીતે જાણે છે કે મળસ્કું આવવાનું જ છે. એ રીતે “આજ”ના અંધ-કારમાં અટવાતા માનવીએ પણ ખાતરી રાખવાની છે કે “આવતી કાલફી મળસ્કું” આવવાનું જ છે. જીવનની કોઈ પણ સ્થિતિ, જીવનનું કોઈ પણ દુઃખ, જીવનની કોઈ પણ નિરાશા અનંત કાળ સુધી ટકી રહેવા સમર્થાં જ નથી. ક્ષણિક એ દુઃખ, ક્ષણિક એ નિરાશા કેવળ “આજ”

પૂરતાં” જ છે એમ માની લઈને “આવતી કાલ” તરફ આશાની મીટ માંડીને જોનાર માનવી કદી હારતો નથી.

એટલે જ્યારે તમારું હૈયું સાવ બેમી ગયું જાય, જ્યારે તમારી ચારે બાજુ નિરાશાનાં પૂર ઉમટ્યાં હોય અને જ્યારે તમે હિંમત હારી જવાની અણી પર હો ત્યારે એટલું જ યાદ રાખ્યો કે “આવતી કાલ” માટે જ “આજ” આવી છે. અને “જો આવતી કાલ આજથી જુદી જ હશે.”

સિદ્ધાંત માટે લડો ! હક્ક માટે લડો ! !

વર્ષો પહેલાં એક અંગ્રેજી બોલપટમાં જોયેલો એક પ્રસંગ મારા મગજ પરથી ભૂંસાતો જ નથી ! એક અમેરિકન યુવાન પોતાની પ્રેયસી સાથે બસમાં બેમી સહેલ-ગાહે જતો હતો. સિદ્ધાંતને ખાતર તેને ત્યાં અમુક વિરોધ ઉઠાવવો પડ્યો. તેમાંથી બોલાચાલી થઈ. સામાવાળાએ એકાદ હલકો શબ્દ કહ્યો. પેલા યુવાને એવો શબ્દ ઉચ્ચારનારને તમાચો લગાવી દીધો ! વાત મારામારી સુધી પહોંચતાં બસ એક નાના ગામના સ્ટેશન પાસે ઘોલી ગઈ, પોલીસ આવી અને બેઠને પકડી જઈને ત્યાંની તાત્કાલિક નાના ફેંસલાએ આપતી અદાલતમાં ખડા કર્યા. ન્યાયાધીશ માનસશાસ્ત્રનો ઊંડો અભ્યાસી હતો. કેસની ખબર વિગતો સાંભળી સિદ્ધાંતને ખાતર લડનારા પેલા યુવાનને તેણે નિર્દોષ ઠરાવીને છોડી મૂક્યો ! કોર્ટ રૂમની બહાર નીકળ્યા પછી પેલા યુવાનને તેની પ્રેયસીએ કહ્યું : “Oh dear ! you

were wonderful !” યુવાનની સૈદ્ધાંતિક લડત પર તે મુગ્ધ બની ગઈ હતી ! આ પ્રસંગ મારાથી કેમે કયો ભૂલાતો નથી.

એની સરખામણીમાં મારા જ છવનમાં બનેલો એક પ્રસંગ મૂકું. થોડાંક વર્ષ પહેલાં મુંબઈના મારા એક સ્નેહીએ ઉતારેલું બોલપટ અમદાવાદના એક છળીઘરમાં રજૂ થયું હતું. મુંબઈના મારા એ સ્નેહીએ મને એ બોલપટ જોવાનો આગ્રહ કરી સ્થાનિક છળીઘર પર બે જણનો પાસ લખી મોકલ્યો હતો. હું મારાં સ્વર્ગસ્થ પત્નીને લઈને ચિત્ર જોવા ગયેલો. આગલો “શો” છૂટવાને દશેક મિનિટની વાર હતી. “લોખી”માં એક બાંકડો પડ્યો હતો તેના પર “શીઓ માટે” એમ લખ્યું હતું. મેં મારાં પત્નીને એ બાંકડા પર બેસવા કહ્યું. પણ એ છળીઘરના એક માણસે “હમણાં ત્યાં બેસવા નહીં મળે, ‘લોખી’ની બહાર જઈને બિલા રહો, કેમ કે આગલો શો’ છૂટનાર છે.” એમ કહ્યું. વાંધો ઉઠાવી હું મેનેજર પાસે ગયો. મેનેજરે પણ પોતાના માણસનો જ પક્ષ લીધો અને મારાં પત્નીને એ બાંકડા પર ન જ બેસવા દીધાં. વિરોધમાં મેં તેમને પાસ બતાવીને કહ્યું કે “જો તમે મારાં પત્નીને આ બાંકડા પર નહિ બેસવા દો તો વગર ચિત્ર જોયે હું ચાલ્યો જઈશ.” મેનેજર માન્યો જ નહિ. મેં તેની નજર સમિે જ પાસ ફાડી નાખ્યો. ને મારાં પત્નીને લઈને ચાલતો થયો ! એ વેળા આગુળાગુના બધા માણસો મારા સૈદ્ધાંતિક વિરોધને સમજ્યા વગર મારા પર ન હસવા લાગ્યા ! એકે કહ્યું “એક તો મક્કનો પાસ મળ્યો છે ને ઉપરથી કાકા પાછા રૂઆબ છાંટે છે !” બીજાએ

હયુ; “અરે ‘કાકા ! હવે આવ્યા છો તો જોઈને જ જાવને !
 બાંકડે ન બેસવા દીધાં એમાં શું થઈ ગયું ? વગર પૈસે
 પિકચર જોવા મળે છે તે શું કામ શુમાવો છો ?” મને
 મેનેજર કરતાં પણ એ માણસો પર વધારે ચીડ ચઢી.

આ જો પ્રસંગો સરખાવતાં તમને આપણા અને
 પાશ્ચાત્ય દેશોના માનસ વચ્ચેના ફેર સમજાશે. પાશ્ચાત્ય
 લોકો જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં અન્યાય સામે પોકાર ઉઠાવવામાં
 માને છે. સૈકાજૂની ગુલામીને અંગે આપણે નાના નાના
 અન્યાયો સહન કરવા ટેવાઈ ગયા છીએ.

સિદ્ધાંત માટે જીવો, ‘સિદ્ધાંત માટે જ જોગ આપો
 અને વખત આવ્યે સિદ્ધાંત ખાતર ક્રના થવા પણ તૈયાર
 થોડો ! એ જ સાચું જીવન છે, કેમ કે જીવન અને સિદ્ધાંત
 અલગ અલગ જીવી શકે નહિ.

આપણી પ્રજાને થયું છે શું ?

મને યાદ છે કે ભારતને આઝાદી મળ્યા પહેલાં હું
 કલકત્તામાં હતો ત્યારે અવારનવાર ત્યાંના મારા મિત્રોને
 કહેતો કે “ન્યારે આપણા લોકો જાહેર જગ્યાઓમાં,
 છળીધરોમાં અને નાટયગૃહોમાં, જાહેર સભાસ્થાનોમાં તથા
 અન્યાન્ય જાહેર સ્થળોમાં શાંતિપૂર્વક અને શિસ્તથી વર્તતા
 રીખશે, ન્યારે આપણા લોકો ઓછી વાત ને ઝાઝું કામ
 કરવાની ટેવ પાડશે અને ન્યારે પાશ્ચાત્ય પ્રજા સંસ્કૃતિ
 આપણા જીવનની ઝીણી ઝીણી જાગતોમાં પણ આપણા
 જીવનમાં વણાઈ જશે ત્યારે જ આપણને ‘સ્વરાજ્ય’ મળશે

ને તો જ આપણે સ્વરાજ્યને લાયક ગણાઈશું.” મારા મિત્રો આ સાંભળીને હસતા, પણ હું તો મારા મતને જ દઢતા-પૂર્વક વળગી રહેતો અને આજે પણ—

અને આજે પણ જ્યારે આપણને આઝાદી મળ્યે હવે સત્તાવીસ વર્ષ વીતી ગયાં છે ત્યારે પણ હું મારા ઉપલા મતને જ વળગી રહું છું. બહુકે મારી એ માન્યતા દઢતર થઈ છે કે આઝાદી મળ્યા પછી નૈતિક ધોરણમાં, સંસ્કારમાં અને શિસ્તમાં આપણી પ્રજા વધારે નીચી ગઈ છે. મારા એ મતવ્યના સમર્થનમાં આ લેખમાં મારા થોડાક વિચારો રજૂ કરીશ.

રેડિયો પર આપણા વડા પ્રધાન કે અન્ય નેતાઓનાં કે પ્રધાનોનાં ભાવિ ભાસ્તનું લાભ્ય ચિત્રણ કરતાં વાર્તાલાપો સાંભળું છું ત્યારે મારે અંતરે ભાસ્તના સુખદ ભાવિ માટે થોડી વારને માટે આશાના અંકુરો પ્રસ્ફુટિત થાય છે. પણ એ વાર્તાલાપો પૂરાં થયાં પછી જ્યારે આપણી પ્રજાનો અને એ પ્રજાના મને થયેલા અનુભવોનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે નિરાશાના એક મહાપ્રથંક વાયુઝોકાથી આશાના એ અંકુરો ધરમૂળમાંથી ઉખડી પડે છે.

પંચવર્ષીય યોજનાઓનું સોનેરી સ્વપ્ન મને ઘડીભર મુગ્ધ અને આશાવંત બનાવી મૂકે છે. એ યોજનાઓ પાર પડતાં આપણે સુખી થઈ જઈશું એવું ઘડીભર મને લાગે છે. પણ બીજી જ સવારે હું છાપામાં વાચું છું કે “અમુક બંધ બાંધતાં લાખો રૂપિયા ઉચાપત થઈ ગયા.” ત્યારે

આપણી પ્રજા માટે અને કારવના દુર્ભાગ્ય માટે મને પાશ્વર દુઃખ થાય છે.

— અત્યારે દુનિયામાં આગળ વધેલા પાશ્ચાત્ય દેશોમાં એ દેશોમાંનો દોષ પણ સામાન્ય પ્રજાજન એવી માન્યતા થાય છે કે તેના પોતાના પર ગોંધી વધારે અધિકાર પોતાના દેશનો છે. પછી સમાજનો છે. એ પછી જોઈએ અધિકાર કુટુંબનો તેના પર છે અને સૌથી જોઈએ અધિકાર તેનો પોતાનો પોતાના પર છે. આપણે ત્યાં આનાથી વિપરીત જ માન્યતા છે. આપણે માનીએ છીએ કે આપણા પોતાના પર ગોંધી વધારે અધિકાર આપણા પોતાનો જ છે. “સ્વ” માટે અને સ્વાયં માટે જ આપણે જીવીએ છીએ. એથી જોઈએ અધિકાર આપણા પર આપણા કુટુંબનો, એથી જોઈએ સમાજનો અને એથી જ જોઈએ—જલ્દે નહિવત્—અધિકાર આપણા દેશનો છે! આ સ્વાયં ભાવનાને પરિણામે આપણામાં પ્રજાપ્રીય ભાવના (National spirit) જેવું કશું હોતું નથી. સ્વાયં—અને દેવળ સ્વાયં જ—આપણું જીવનધ્યેય હોય છે. આપણી પ્રજાના ધેય માટે પણ આપણે કંઈક કરવું જોઈએ, આપણા ધંધામાં કે આપણા પ્રત્યેક કાર્યમાં “સેવાવૃત્તિ” (Mission) રાખી શકાય અને એ દ્વારા આપણી પ્રજાનું અને આપણા દેશનું મહત્ત્વ કરી શકાય એ વિચાર તો આપણને હતી આવતો જ નથી!

દુનિયાના ઘણાખરા દેશોમાં પ્રવાસ કરી આવેલા મારા એક સ્નેહીએ મને એક વાર કહ્યું હતું કે “સ્વાયં”

તો આપણસના શ્વાસ સાથે જ જડાયેલો છે એ ખરું, પણ એ સ્વાર્થ પૂરો કરવાની રીત ક્રેશ ક્રેશમાં જુદી જુદી હોય છે. અને મારા જાતઅનુભવથી મને જણાયું છે કે સ્વાર્થ પૂરો કરવાની નિકૃષ્ટમાં નિકૃષ્ટ રીત આપણા હિંદમાં છે.” એમનો આ મત સર્વાંશે સાચો હોય કે અઘ્વાંશે ખરો હોય, પણ એટલું તો નિશ્ચિત જ છે કે આપણે આપણા સ્વાર્થને લોગે આપણા દેશને અને આપણી પ્રજા સમ-સ્તને હાનિ પહોંચાડતાં શૂંચતા નથી.

મારા ઉપલા મંતવ્યના સમર્થનમાં આપણા દૈનિક જીવનમાંથી થોડાંક સંદર્ભ, સરળ ઉદાહરણો તમારી સમક્ષ હું રજૂ કરીશ. એ પરથી તમારી ખાતરી થશે કે આપણે ખરેખર જ હજી સ્વરાજ્યને લાયક નથી બન્યા. નાની વયમાં જેમ કોઈ છોકરાને યરણાવી દેવામાં આવે અને તે પોતાના સંસારનું ગાડું ગમે તેમ ખેંચે જાય એ રીતે અપરિપક્વ દશામાં આપણને આઝાદી મળી ગઈ છે અને આપણે ગમે તે રીતે એ સ્વરાજ્ય-શકટ ખેંચે જઈએ છીએ. એ માટેની લાયકાત હજી આપણામાં આવી જ નથી !

મારા જેવા એક સામાન્ય પ્રજાજનને પોતાના દૈનિક જીવનમાં આપણી સ્વાધીન પ્રજાનો કેવો અનુભવ થાય છે તે વિશે હવે લખીશ.

હું બસમાં બેઠું છું ત્યારે મને જણાય છે કે બસમાં શી રીતે બેસવું એ પણ આપણામાંના ઘણાને હજી આવં-

હનું નથી ! બેજાણની બેઠક હોય તેમાં બેઠ બધું બરાબર
 મીઠાં બેસે તો જ બેઠ યોગ્ય રીતે બેસી શકે. પણ દુઃખ
 સાથે હું બેઠું છું કે મારી બાજુમાંનો બીજો બેસનાર ઘણી
 વાર ત્રાંમો બેસે છે. તેને સરખો બેસવાનું કહેતાં કાં તો
 તે ગુસ્સે થઈ જાય છે કે કાં તો તેને માફ લાગી જાય છે.
 કેટલીક વાર તો તે દલીલ કરે છે : “હું ગમે તેમ બેસું
 તેમાં તમારે શું ?” બસના બીજા ઉતાડ્યો પણ તેનો જ
 પણ મોટે ભાગે લે છે. આવી નાની બાબતમાં પણ આપણી
 પ્રજાની બિનલાયકાત જોઈ હું મનમાં જ દુઃખી થાઉં છું.
 એ પછી મને જણાય છે કે તે બસના ઉતાડ્યો સાથે
 વિનયથી કેમ વર્તવું તેનું ભાન બસ કન્ડક્ટરોમાંના મોટા
 ભાગનાને હોતું નથી. ઉતાડ્યો સાથે વિનયથી શા માટે
 વર્તવું, જોઈએ એ બસ કન્ડક્ટરને મમજતું જ નથી ! તેની
 માન્યતા હોય છે કે પોતે ક્યાં ઉતાડ્યોના બાપનો શુભામ
 છે ? પોતે “બહેર સેવક” (public servant) છે, એ વાત
 તો એ બૂલી જ જાય છે !

દેનમાં જાઉં છું તો “તેત્રીસ ઉતાડ્યો મારે” એવું
 લખેલા ડબ્બામાં ત્રેસઠ ઉતાડ્યો ખડકાયા હોય છે ! તેમાના
 કેટલાક બિલા પણ હોય છે. અને આમ છતાં એકાદ પાટલી
 પર કોઈક વ્યક્તિ ધોળે દહાડે નિરાંતે ઘસઘસાટ બિંદલી
 હોય છે ! ડબ્બાની “કોરીડોર” સામાનથી એટલી તા ભરચક
 થઈ ગયેલી હોય છે કે લઘુશંકા મારે જો ડબ્બાને છેડે
 આવેલા સફાઈખાનામાં જવું હોય તો સામાનની પેટીઓ

અને કોથળાઓની કે કરંડીયાઓની ટેકરીઓ ફૂદી ફૂદીને જ જઈ શકાય ! ડબ્બામાં જ લોકો થૂંકે, કેળાંની કે બીજાં ફળોની છાલ નાખે, શીંગનાં ફોતરાં નાખે, બીડીનાં ફુંકાં નાખે અને બીજી અનેક રીતે ડબ્બાને ગંદો બનાવી મૂકે. ડબ્બામાં ઘેંઘાટનો તો પાર જ નહિ ! કોઈકે ગાતું હોય તો કોઈકે મોટેથી વાતો કરતું હોય તો વળી કોઈકે બે જણ વચ્ચે હજીવી તંકરાર પણ જતમી હોય ! ભિખારીઓનો, ધર્માદા સંસ્થાની પેટીઓ ફેરવનારાઓનો અને જુદાં જુદાં ફેરિયાઓનો ત્રાસ પણ ઓછો હોતો નથી. શાંતિ, શિસ્ત કે વ્યવસ્થા ડબ્બામાં ક્યાંય નજરે પડતાં નથી !

દિવસરના કામથી થાકીને આરામ (Recreation) મેળવવા હું ફિલ્મ જોવા જાઉં છું. ટિકિટ લેવા લાઇનમાં બિલું છું તો મારી પાછળનો માણસ ધક્કા માર્યા વિના રહેતો નથી. કોઈ વળી પોતાના એક કે એકથી વધારે સ્નેહીઓને લાઇનની વચ્ચે ઘુસાડી દે છે. “ક્યુ” માં કેમ બિલવું જે પણ આપણી પ્રજાને આવડતું નથી ! હું જેમતેમ ટિકિટ કઢાવીને છબીઘરમાં દાખલ થવા જાઉં છું તો વહેલા દાખલ થવા માટે લોકોને પડાપડી કરતા ને ધક્કામુક્કી કરતા જોઈ વધારે દુઃખ પામું છું. અંતે હું છબીઘરમાં દાખલ થાઉં છું અને મારી બેઠક લઉં છું. પણ મને જણાય છે કે હાથ ટેકવવા માટેનો મારી બેઠકનો જમણી બાજુનો લાકડાનો ફાથો છે જ નહિ ! મહિનાઓથી એ ફાથો તૂટી ગયો છે. પણ તેને સમરાવવાની છબીઘરના માલિકને કુરસદ નથી કે

મહી પરવા નથી ! વળી ‘બંડલ’ જેવી ક્ષિત્તિ જોતાં જોઈ
 ન જવાય એ માટે થીયેટરવાળાઓએ બેઠકમાં પુષ્કળ માંકડો
 એમ ને એમ રહેવા દઈ એ અંગે કર્યો ઉપાય લીધો નથી !
 થીયેટર પણ ખાસ્સું તબેલા જેવું છે. અધૂરામાં પૂરું મારી
 પાછલી બેઠક પર બિરાજેલા મહાપુરુષ પોતાના પગ ખૂણ
 જોડ્યા કરીને મારી બેઠકના પાછલા ભાગ પર ટેકવી પોતે
 એટલા આરામથી બેસે છે કે એમના પવિત્ર ચરણો કોઈ
 કોઈ વાર તો માગ ખભાને સ્પર્શી જઈ મારા ખભાને પાવન
 કરે છે ! હું તેમને એ રીતે ન બેગવા વિનવું છું ત્યારે એ
 મહાનુભાવ તરત જ નારાજ થઈ જાય છે. પોતે કશું ‘જોડું’
 કશું ‘હતું’ એવું તેમને લાગતું જ નથી ! હું આપણી પ્રજાના
 સ્વાર્થી માનસ વિશે દુઃખ કરતો કરતો ક્ષિત્તિ જોવામાં મન
 પરોવવાનો ચલ કડું છું. ક્ષિત્તિમાં પ્રેમલા પ્રેમોલીની
 સુંવાળી વાત છે, તારાભરી રાત છે, ગમે ત્યાં મુકાયેલાં
 ઈશકનાં ગાણાં છે અને બેવકૂફીલરેડું પ્રહસન છે. ક્ષિત્તિ
 જોતાં જોતાં જ હું એ વિશે દુઃખપૂર્વક વિચાર કરવા લાગું
 છું કે તરત મને મનમાં ને મનમાં જ જવાળો મળી જાય
 છે કે “ચિત્રનો નિર્માતા સ્વાયં સિવાય કશામાં માનતો
 નથી. પ્રત્યેક ધંધાની સાથે સાથે ઘોડીક ‘મેવાવૃત્તિ’
 (Mission) રાખવી પણ પ્રજાકલ્યાણ માટે જરૂરી છે એ
 વાત તો એની કલ્પનામાં પણ આવતી નથી ! ક્ષિત્તિ પૈસા
 કમાવા માટે જીવતા રાય છે—પ્રજાના કલ્યાણ માટે નહિ—એવી
 જ તેની માન્યતા હોય છે.” હતભાગી હિંદના જીવિ માટે
 કષાળ ફૂટતો થીયેટર બહાર આવું છું.

મને તરસ લાગી છે. પાણી પીવા સ્ટોલ પર જઈ છું તો ત્યાં પણ કૌલાહલ અને ધક્કામુક્કી જ અનુભવું છું. એક જોણ પાણી પીને પોતાના ગ્લાસમાં વધેલું પાણી એવી રીતે ફેંકે છે કે તે મારા પગના નીચેના ભાગ પર પડે છે ! હું તેની સામે સહેજ ગુસ્સાભરી નજરે જોઉં છું, પણ કંઈ જ ન બન્યું હોય અને પોતે જાણે પુણ્ય કર્યું હોય છતાં હું તેના તરફ કોમળરી નજરે જોતો હોઉં એવું માનતો હોય એ રીતે એ માણસ તો ચાલતો થઈ જાય છે !

ગમે તે રીતે ચિત્ર પૂરું જોઈને હું થીયેટરની બહાર નીકળવા ચત્ત કરું છું. હું દુઃખ વચ્ચે જોઉં છું કે બહાર નીકળવામાં પણ લોકો ધક્કામુક્કી કરે છે ! શિસ્તપૂર્વક, શાંતિથી છબીઘરની બહાર નીકળતાં પણ તેમને આવડતું નથી ! બહાર નીકળી લઘુશંકા માટે હું એક જાહેર પેશાબખાનામાં જઈ છું તો “લઘુ” ને બદલે “ગુરૂ”માં માનનારા ભારતના કેઈકિ લાયક નાગરિકે ગુરૂશંકાથી એ પેશાબખાનાને ભરી મૂક્યું હોય છે ! તેની દુર્ગંધ મારાથી સહેવાતી નથી ! નાક દાબીને હું લઘુશંકાનું કાર્ય પૂરું કરું છું, મૂતરડીની ભીત પર એવાં તો બીજાંત્ર વાક્યો લખ્યાં હોય છે કે તે અહીં ફરી લખી શકાય તેમ નથી ! આપણી પ્રજાના ગંદા અને સ્વાથી માનસ વિશે વધારે જિંડા વિચારમાં પડી જઈ હું બહાર આવું છું ને રસ્તા પર આગળ વધું છું.

કેઈકિ ખુલ્લી હવા અને રાહત મેળવવા હું થોડેક દૂર

આવેલા એકે બાગમાં જઈને બાંકડા પર બેસું છું. મારી બાજુએ બાંકડા પર બેઠેલો એક સહેલાણી “તુમ્હીને મુજકો પ્રેમ સીખાયા” એ ફિલ્મી ગીત અતિશય કડક અવાજે લલકારે છે. શાંતિ મળવાની મારી આશા ફરી ખંદિત બની જાય છે. જરા વાટે એક નામીચી ફિલ્મ નદીના ખાનગી છવન વિશે ચુંવાણી વાતો કરતા બે કોલેજીયનો જેવા લાગના યુવકો ત્યાંથી પસાર થાય છે. આપણી જે કોલેજીએ એક કાળે કેશવ દ્રૂવ, નરસિંહરાવ અને આનંદશંકર દ્રૂવ જેવાં રત્નો આપેલાં એ જ કોલેજમાંથી હવે આવાં રત્નો બહાર પડી રહ્યાં છે એ વિચાર તેમ જ આપણા દેશની ભાવિ આશા સમા એ યુવાનો જાવિમાં કેવા નીવડશે એની ચિંતા મને મૂંઝવે છે.

સ્વાર્થ, સ્વાર્થ ને સ્વાર્થ ! હું કોઈ કડિયાને મારે ઘર કામ માટે રોજ પર જોલાણું છું તો તે અર્ધા દિવસ તો વાતોમાં, નાસ્તા અને ચા માટે જવામાં અને બીડીઓ ફૂંકવામાં જ કાઢી નાખે છે ? બાકીનો અર્ધા દિવસ તકલાદી કામ કરીને મારી પાસેથી તે આખા દિવસનો રોજ લઈ જાય છે. આમ છતાં તેને તેનું અંતર જરા ય ડંગણું હોતું નથી ! આમ કરવું એને તો એ પોતાનો જન્મસિદ્ધ હક્ક માને છે ! મને એ વેળા જાપાનનો કારીગર ધાત્ર આવી જાય છે, મકાનના કોઈ કોન્ટ્રાક્ટરને હું થોડુંક કામ ઉપડ આપું છું તો એ કામમાં એ બને તેટલો ઓછો સિમેન્ટ વાપરીને અને બને તેટલી વધારે રેતીનો ઉપયોગ કરીને બે પૈસા વધુ શી રીતે કમાઈ લેવા તેની જ ફિકર રાખે છે ! “બિઝનેસ

મોરાલીટી” જેવું તેને કશું હોતું નથી ! મને લાગે છે કે આપણી આઝાદીની ઈમારત પણ આવા સ્વાર્થી લોકો સિમેન્ટને બદલે રેતીથી જ ચણી રહ્યા છે. એ ઈમારતની મંજૂરીની તેમને કશી પડી નથી (તેમને તો પોતાના ખીસા ભરવાની જ પડી છે) અને રાજકીય ટોચે બેઠેલી વ્યક્તિઓને આ વાતની કશી ખબર હોય તો એ વ્યક્તિઓ આ વાત પર સિમેન્ટ લગાડીને એને શોલીલી દેખાડવા યત્ન કરે છે એમ કહેવું પડશે. એ બિચારા નેતાઓ તો માને છે કે થોડાં વર્ષમાં ભારતમાં ‘રામરાજ્ય’ પ્રસરી જશે !

આપણા લોકોમાં પોતાની જોખમદારી કોઈ સમજતું નથી ! આપણા પ્રજાજનના દરેક કાર્ય માછળ મુખ્યત્વે તો દેશપ્રેમનો અભાવ અને સ્વાર્થીની પ્રચૂરતા જ રહેલાં હોય છે. વધારે દુઃખકર તો એ છે કે એ સ્વાર્થી પૂરો કરવાની તેમની રીત સામા માટે લગભગ ‘કુસ્તાભરી’ બની જાય છે ! વગર માણે પોતાનું દેણું ચૂકવી દેવાની ટેવ બહુ ઓછા ભારતવાસીઓમાં હોય છે. સામાને ચાર-છ ધક્કા ખવડાવ્યા વગર સામાના પૈસા આપી દેવા એ તેમને પાપ કરવા સરખું લાગે છે ! તેમના લોહીમાં જ એ નથી ! “સાચો માણસ પોતાની ગરજે-ધક્કા ખાય છે તેમાં એ આપણા પર તે શો ઉપકાર કરે છે?” એવી તેમની માન્યતા હોય છે !

મને લાગે છે કે આઝાદીની ઈમારતનો પાયો જ કાચો છે. ઉપર ચણતર થતું જાય જ છે અને સાતમે માળે

ટોચની વ્યક્તિઓ બેઠી છે. તેઓ તો સબ્ય ઈમારત જુઓ છે. પણ “પોયા”ની વાત કોઈ કરતું નથી કે વિચારતું નથી !

વ્યક્તિથી જ સમષ્ટિ બને છે. એ માટે જ્યાં સુધી વ્યક્તિના જીવનમાં શિસ્ત, પ્રજાકીય ભાવના અને દેશ માટે પોતે જીવવાનું છે એવી માન્યતા વજ્રમય નહિ ત્યાં સુધી સમષ્ટિ (એટલે કે પ્રજા) શી રીતે તૈયાર થાય ? કાળાં બળાર, લાંચરુસ્વત, દગાખોરી, વચનભંગ, નૈતિક પતન, વિદ્યાસઘાત, સ્વાર્થ આડે બીજા કશાનો વિચાર ન કરવાની વૃત્તિ—આ બધા દુર્ગુણો આપણી પ્રજાના હાડોહાડમાં વ્યાપી ગયા છે.

મારા હુલાંચે કોઈ કોઈ વાર સરકારી કચેરી સાથે પણ મને કામ પડે છે. સરકારી અદાલતની તુમાખી અને સરકારી કારકુનોની લાંચરુસ્વત લેવાની વૃત્તિ બ્રિટિશ અમલમાં હતાં તે કરતાં જરાય ઓછાં થયેલાં જણાતાં નથી. જે કામ ત્રણ કલાકમાં થઈ જાય એમ હોય એ માટે એ સરકારી ખાતું ત્રણ મહિના લગાડે છે ને મને તેર ધક્કા ખવડાવે છે ! “રેડ ટેપીજમ” (તુમારી પદ્ધતિ)માં જરાય ઘટાડો થયો જણાતો નથી. મને વિચાર આવે છે : “આપણી સરકાર એટલે આપણી પ્રજા જ ને ? સરકારી કાનૂનોનો અમલ કરનાર અને સરકારી હોદ્દા પર બેસનાર તો આપણા જ પ્રજાજનો છે ને ? અને આપણી પ્રજા હજી ઘડાઈ જ ક્યાં છે ? સાર્વજનિક હિતની વૃત્તિ પ્રજાને ઢૂંચે જન્મી જ ક્યાં છે ?”

હસ હજાર ટનની એક ગંજાવર સ્ટીમરના તળીયાનો એક જ નાનો ‘સ્ક્રૂ’ નો ઢીલો થઈ જાય અને પછી નીકળી જાય તો એ ‘સ્ક્રૂ’ને જો ફરી વાર સરખો લગાડીને સ્ટીમરનું તળીયું સાખૂત કરવામાં ન આવે તો છેવટે સ્ટીમર ફૂળી જાય ! આ કારણે જ એ નાના ‘સ્ક્રૂ’નું મહત્ત્વ સ્ટીમરનો ‘કપ્તાન’ સમજે છે અને એથી જ એને વારંવાર તપાસાડાવતો રહે છે. એ જ રીતે આપણા પ્રધાનિા જ્યારે પ્રગરૂપી સ્ટીમરમાં ‘નાના સ્ક્રૂ’નું મહત્ત્વ સમજતા થશે ત્યારે જ આપણા દેશરૂપી જહાજમાં પાણી ભરાઈ જતું અટકાવી શકશે. નાની નાની બાબતોમાં પ્રજાની દરેક વ્યક્તિ જ્યાં સુધી ઘડાય નહિ ત્યાં મુધી પ્રજા ‘પ્રજા’ તરીકે તૈયાર થાય જ નહિ. અને પ્રજા તૈયાર ન થાય ત્યાં સુધી દેશનો જયવારો ક્યાં છે ?

પરદેશોમાં ભારતની ઘણી સારી આબરૂ છે. એ આપણે માટે સૌભાગ્યની વાત છે. સ્વ. જવાહર સરખા આપણા સમર્થ મોવડીની સમર્થ અને ‘તટસ્થ’ પરદેશનીતિને એ આભારી છે. એ માટે આપણે જરૂર ગૌરવ લઈ શકીએ. પણ આપણા હિવો તો પરદેશમાં જ બળે છે. આપણા પોતાના ઘરમાં તો હજી અધાડું જ છે !

“શિસ્ત”-જીવનઘડતરનું અનિવાર્ય અંગ

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, ‘આઝાદી’, ‘જન્મસિદ્ધ હક્ક’ વગેરે શબ્દો આજકાલ અવારનવાર આપણે કાને વ્યક્તિ કે સમગ્રિના વિષયમાં સંભળાયા કરે છે. પણ એ શબ્દોનાં

અર્થમાં અથવા તો એ સંબંધોના ભાવાર્થના પાલનમાં આપણે કેટલી વાર આપણને મનકાવતો જ અર્થ કરી લઈએ છીએ. ‘વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય’ના જોડા હેઠળ ઘણી વાર આપણે જાણે કે અજાણ્યે સ્વચ્છંદતાને પોષીએ છીએ. ‘આઝાદી’ની આજ આપીને આપણે ઘણી વાર મામાની આઝાદી ખૂંચવી લેતું. આચરણ આચરીએ છીએ. ‘જન્મસિદ્ધ હક્ક’માં ચક્રવર્તિ વ્યાજ ઉમેરીને આપણે ‘મનસિદ્ધ હક્ક’નો ઉપયોગ કરી લઈએ છીએ !

એ જ પ્રકારે ‘શિસ્ત’, ‘આદાપાલન’ વગેરે ગુણોને આપણે જુદે જ સ્વરૂપે અને જુદા જ અર્થમાં કેટલીક વાર ભેદીએ છીએ અને એ ગુણો આપણા વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો વિનાશ કરનારા હોય, એમ માનીને એમની ઉપેક્ષા કરીએ છીએ, બદકે તેમને ‘ગુણ’ને બદલે ‘અવગુણ’ લેખીએ છીએ. ‘સ્વાતંત્ર્ય’ એટલે વિકાસને પાષક ગુણ અને ‘શિસ્ત’ એટલે વિકાસને અવરોધક અવગુણ એવી માન્યતા આપણા ઘણામાં—અને મુખ્યત્વે તો આપણા વિદ્યાર્થીઓમાં—પ્રવર્તતી છે. એવામાં આવે છે. પણ એ ભૂલભરેલી છે. આશુવેદની કેટલીક અતિ સૂક્ષ્મ અને જલદ ઔષધીઓની પેઠે એ જેઠ ગુણોની ‘માત્રા’માં સહેજ પણ ન્યૂનાધિકતા આવે તો એ ગુણો હાનિકારક બનવાને બદલે ‘હાનિકારક’ બને છે. અર્થાત્ એ ‘ગુણો’ પછી ‘અવગુણો’ બની જાય છે.

‘શિસ્ત’ એ એક એવો ગુણ છે, જે વ્યક્તિ અને સમાજ ઉભયના હક્કોમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. સહેજ

સંરળ અને આધુનિક ઉપમા આપીએ તો શિસ્ત વિનાનું .
 જીવન એ લગભગ વિનાના ઘોડા સરખું કે 'બ્રેક' વિનાની
 મોટર સરખું છે. માળીની પૂરતી કે જરાય દેખરેખ વિના
 છોડ ભગી પણ શકે છે અને ફાલી પણ શકે છે. છતાં
 જ્યાં સુધી માળી એ છોડની કાપકૂપ ન કરે ત્યાં
 સુધી એ છોડ યોગ્ય આકાર ધારણ કરતો નથી. આપણા
 જીવનને છોડની ઉપમા આપીએ તો શિસ્તને માળીની
 ઉપમા આપી શકાય. શિસ્ત વગર જીવન આગળ વધે
 છે. ખડું અને વિકાસ પણ પામે છે ખડું, છતાં એ વિકાસ
 'યોગ્ય' સ્વરૂપનો હોતો નથી. એ 'સ્વચ્છંદી' વિકાસ
 હોય છે. એ વિકાસમાં કશોક 'વિક્કર' લરેલો હોય છે—
 શિસ્તભંગ કરી મનફાવતું કરવાની વૃત્તિનો. એ વિકાર
 છે 'શિસ્ત'ને લોગે 'વ્યક્તિ-નિરંકુશતા' આગળ લાવવાનો.

ખડું જોતાં શિસ્ત જીવનઘડતર માટે આવશ્યક અને
 સહેજ આગળ વધીને કહીએ તો 'અનિવાર્ય' છે. સમાજ,
 પ્રજા અને દેશના ઘડતર તેમ જ વિકાસ માટે શિસ્ત
 ખરેખર 'અનિવાર્ય' છે. સમાજ, પ્રજા-કે દેશ એટલે
 વ્યક્તિઓનો જ સમૂહ. એ સમૂહમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિ જો
 પોતાના પૂરતું શિસ્તપાલન ન કરે તો એ સમાજ, પ્રજા
 કે એ દેશનું ઘડતર એટલા પૂરતું ઊભુપલરેલું જ રહેવાનું
 અને વિકાસ એટલો પૂરતો આમીલર્યો જ રહેવાનો.

શિસ્તપાલનથી આપણે જેની આસાથી શિસ્ત પાળીએ
 છીએ તે વ્યક્તિ આગળ આપણું નીચાપણું મોનભાવે

આપણે ઠપૂલ કરી લઈએ છીએ એમ કેટલાક માને છે. આ જાણી જાણી છે. ખરી રીતે તો આજ્ઞા કરનાર કર્તા એ આજ્ઞાનુસાર શિસ્તપાલન કરનાર વધારે મહાન છે. અસત્ય આપણે! આજનો વિદ્યાર્થી નોટકું વહેકું સમજતો થયે તેટલો તેનો વહેલો વિકાસ થયો.

માનવજીવનમાં જે કેટલાક મહાન ગુણોનું આરોપણ શક્ય છે તેમાં શિસ્ત સૌથી આગળ પડતો ગુણ છે. તે વ્યવસ્થા અને શાંતિને પોષે છે અને એ પ્રકારે વ્યક્તિ કે સમષ્ટિને આગળ વધવાની તક ઊભી કરી આપે છે. આપણું શિસ્તપાલન નોટકું સામાને ઉપકારક છે તેથી વધુ તો આપણી પોતાની જાતને ઉપકારક છે, એ સત્ય નિરંતર સ્મરણમાં રાખો. આજના ભારતની સૂરત કેવળ 'શિસ્ત' જ પલટાવી શકશે.

માનવીનું મહાધન—ચારિત્ર્ય

ક્યાંક મેં નીચેનાં ત્રણ વાક્યો વાંચેલાં તે મને કાયમ આઠ રહી ગયાં છે.

If money is lost nothing is lost,
If time is lost something is lost,
If character is lost everything is lost !

અર્થાત્ : પૈસો જાય તો “કશું જ” ગયું નથી એમ સમજવું, સમય જાય તો “કંઈક” ગયું છે એમ સમજવું, પણ જો ચારિત્ર્ય જાય તો “સર્વસ્વ” ગયું છે એમ સમજવું !

પ્રેસો જાય તો કશું જ ગયું નથી એમ શા માટે સમજવું ? કારણ કે માણસ પુનઃ પરિશ્રમ અને યુક્તિમાર્ગ કરીને પૈસો મેળવી શકે. શુભાવેલા ધનને પોતે ધારે તો ફરી વાર પ્રાપ્ત કરી શકે, ભૂતકાળની ભૂલો ત્યાગીને નવેસરથી એ ધનોપાજ્જનનો પ્રામાણિક અને ધગશીલ્યો પ્રયાસ આદરી શકે અને તેમાં સફળ થઈ શકે.

સમય ગયો એટલે “કંઈક” ગયું છે એમ સમજવું, કારણ કે ગયેલો સમય પાછો આવતો નથી. જે સમય આપણે શુભાવી દૃઢએ છીએ તેટલા પૂરતું આપણે “કંઈક” શુભાંગ્યું જ લેખાય. એટલા પૂરતું ફરી વાર એ મેળવી શકાતું નથી. પણ જે સમય હજી બાકી રહ્યો હોય તે તો આપણા હાથમાં છે. એ સમયનો પૂરોપૂરો ઉપયોગ કરીને એ દ્વારા આપણે પૂરેપૂરો લાભ મેળવી શકીએ. આપણે ધારીએ તો શુભાવેલા સમયનો શોક બાળુએ મૂકીને, બાકી જે સમય આપણી પાસે રહી ગયો હોય તેનો સદુપયોગ કરીને આપણા જીવનમાંથી ભૂતકાલીન નિરાશા આપણે ખંખેરી નાંખી શકીએ.

પણ જો ચારિત્ર્ય ગયું તો “સર્વસ્વ” ગયું સમજવું, કારણ કે ચારિત્ર્ય જ માનવજીવન અને માનવઘડતરનો પાયો છે. ચારિત્ર્યહીન માનવી પાસે બધું જ હોય છતાં કશું જ હોતું નથી, કેમ કે એ “બધું” ચારિત્ર્ય વિના નકામું છે. ચારિત્ર્ય જ માનવીનું મહાધન છે. જગતની કોઈ સંપત્તિ, વિશ્વનું કોઈ બળ કે સદિની કોઈ પણ સત્તા

ચારિત્ર્યની તોલે આવી શકે નહિ. ચારિત્ર્ય જ માનવીનું સર્વસ્વ છે. માનવી એ ગુમાવે તો પછી એણે ગુમાવવાનું કશું જ બાકી રહેતું નથી !

મુકીલર હાડકાંવાળા મહાત્મા ગાંધીજી દુનિયાભરનો આદરભાવ ઠયા ગુણથી પામ્યા ? કેવળ ચારિત્ર્યથી જ. “હૈયે તેવું હોઈ” એ જ તેમનું જીવનમૂત્ર હતું. દંભને તેમના હૈયામાં સ્થાન નહોતું. ચારિત્ર્ય જ તેમનો જીવનમંત્ર હતો. એ કારણે તેમણે દેશ અને દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને જગત તેમના વિચારો જાગૃત્તવા આતુર બન્યું, કારણ કે એ વિચારો પાછળ ચારિત્ર્યનું અતુલ યજ્ઞ હતું. આજે વિનોબાજી પ્રત્યે આપણને ઉત્કટ પૂન્યભાવ શા કારણે જન્મે છે ? તેમના વિશુદ્ધ ચારિત્ર્યને જ કારણે.

કમનસીબે આજની દુનિયામાં આપણને મોટા ભાગના લેખકો, વક્તાઓ, રાજદારી પુરુષો, આગેવાનો, ધાર્મિક અગ્રણીઓ તેમ જ જીવનના અન્યાન્ય વિવિધ ક્ષેત્રના મોવડીઓ ચારિત્ર્યમાં શિથિલ જણાશે. આજ તો આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે “લેખકના અંગત જીવન સાથે આપણને શું લાગેવળગે ? આપણે તો તેની પ્રતિભા અને તેનું સર્જન જ જોવા રહ્યાં.” આમ કહેનારા ભૂલી જાય છે કે લેખકના જીવનને જો કૂવાની ઉપમા આપીએ તો તેના સર્જનને હવાડાની ઉપમા આપી શકાય. કૂવામાં હોય તો જ હવાડામાં આવે. લેખકમાં ચારિત્ર્યગુણ ન હોય તો તેના સર્જનમાં ચારિત્ર્યહીનતાનો પ્રતિધ્વનિ એક કે બીજો રૂપે

જરૂર સંલગ્નશે. સર્જન જીવનનું જ પ્રતિબિંબ છે. પોતાના સર્જનમાં ચારિત્ર્યહીન લેખક પોતાને છુપાવવાના ચત્નો કરે તો પણ પોતાને છુપાવી શકતો નથી.

- આજે આપણે આચાર કરતાં વિચારને વધુ મહત્ત્વ આપીએ છીએ એને કારણે જ આજનો માનવી વધારે ને વધારે બુદ્ધિમાન અને સાથે સાથે જ વધારે ને વધારે ચારિત્ર્યહીન થતો જાય છે. આપણે આજે લૂલી ગયા છીએ કે પ્રતિભા કરતાં ચારિત્ર્ય અનેકગણું ચઢિયાતું છે. આજે આપણે વિસરી ગયા છીએ કે માનવીમાં પ્રતિભા નહિ હોય તો ચાલશે, પણ ચારિત્ર્ય નહિ હોય તો નહિ જ ચાલે. પ્રતિભા તો ચારિત્ર્યની દાસીમાત્ર છે. ચારિત્ર્યહીન જીવન સુગંધ વિનાના ફાગળનાં વિલાયતી ફૂલ સરખું છે. ચારિત્ર્ય વિનાનું જીવન “જીવતું મૃત્યુ” જ છે !

ચારિત્ર્ય કેવળ વ્યક્તિવિકાસ માટે જ નહિ પણ સમાજની મુખ્યવસ્થા માટે પણ “અનિવાર્ય” છે. ચારિત્ર્યહીન વ્યક્તિઓનો બનેલો સમાજ સામાજિક રીતે પણ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે. ‘લગ્નબંધન’ના પાયામાં ચારિત્ર્યની ભાવના જ રહેલી છે. સમાજનાં બંધનો “સાગરની પાળ” જેવાં છે. સાગરની પાળ એક વાર તટતાં પૂરને ખાળવું જેમ અશક્ય બને છે તેમ સમાજનાં બંધનો એક વાર તટતાં “વ્યક્તિગત” નિર્બંધતાઓના પૂરને ખાળવું પણ મુશ્કેલ બની જાય છે. એટલા માટે જ આપણા વડવાઓએ સામાજિક નીતિનિયમો તેમ જ આચારવિચારના નિયમો

ધડ્યા હતા અને તેનું પાલન ન કર્યું. પર સામાજિક દંડ પણ મર્યાદા હતા. એ બધાની પ્રાણી મુખ્ય હેતુ તો વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય જાળવવાનો જ હતો.

દેશના ઘડતર માટે પણ ચારિત્ર્ય “અનિવાર્ય” છે. ચારિત્ર્યહીન પ્રજા કદાપિ પોતાના દેશની અંગતિ સાધી શકતી નથી, કેમ કે ચારિત્ર્ય જ દેશોન્નતિની ચાવી છે.

એટલે આ લેખની ગરુઆતમાં ટાંકેલાં ત્રણ અંગ્રેજી વાક્યોમાંનું “If character is lost everything is lost !” એ વાક્ય વેદવાક્ય જેટલું જ સાચું છે.

હવન સાથે સમજૂતી કરતાં શીખો

માનવહવન એ કંઈ પુષ્પોની સુંવાળી શૈથ્યા નથી, પણ આદર્શ અને વ્યવહાર વચ્ચેનું અંતર જે સંઘર્ષો જન્માવે છે એ સંઘર્ષો સામે માનવને જૂઝતો રાખનારો એક પ્રકારનો ‘સંગ્રામ’ છે. એ હવનસંગ્રામમાં આંધળા બનીને કેવળ લડવાનું જ નથી હોતું પણ હૃદય અને બુદ્ધિને કામે લગાડી, શ્રદ્ધા અને પ્રેરણાનો પોકાર સાંભળી કેટલીક વાર શત્રુને શરણે જવાનું કે શત્રુને આપણે ગળે લગાડવાનું કામ પણ આ હવનસંગ્રામ દરમિયાન આપણે કરવાનું હોય છે. ‘યુદ્ધ’ અને ‘સંધિ’નું વિચિત્ર મિશ્રણ કરીને જ આ સંગ્રામ આગળ ધપાવવાનો હોય છે. અને એમાં પણ ખરી કુનેહની જરૂર તો હવનસંગ્રામ દરમિયાન ક્યારે સંધિ કરી લેવી અને એ સંધિની સહાયથી જ હવનસંગ્રામ કેમ આગળ ધપાવવો એનો નિર્ણય કરતી વખતે

પડે છે. બીજી રીતે કહીએ તો “જીવનસંઘામમાં સંધિ કરવી જોઈતી કઠિન છે તેટલું. કઠિન લડવું નથી.” કેમ કે જીવનસંઘામમાં લડવામાં તો કેવળ સંહન કરવાનું જ હોય છે, પણ “સંધિ”માં તો સહન કરવા ઉપરાંત “ઝેર” નું “અમૃત”માં પરિવર્તન કરવાનું સૂક્ષ્મતમ માનસિક કાર્ય પણ—કેટલીક વાર અંતરને મહામુશ્કેલીએ મનાવી લઈને પણ—કરવાનું હોય છે.

જીવન કેવળ સુખમય નથી કે નથી કેવળ દુઃખમય. એ અમૃતભયું પણ નથી. તેમ જ વિપમય પણ નથી. જીવન એ અમૃત અને ઝેરનું ‘મિશ્રણ’ છે. જીવનમાં અમૃત અને ઝેર બેઉ પચાવવાની અને પચાવીને જીરવવાની શક્તિ જે માનવી કેળવે તે જીવન જીવવામાં વિજયી નીવડે. તડકો, -છાંયો અને રાતદિવસ જેમ પ્રકૃતિનો અખાધિત ક્રમ છે તેમ દુઃખ પછી સુખ કે સુખ પછી દુઃખ એ માનવજીવનનો અખાધિત ક્રમ છે. એ ક્રમને વશ થયે જ છૂટકો. એકલું સુખ જ કે એકલું. દુઃખ જ જગતના કોઈ પણ માનવીના પ્રારબ્ધમાં લખાયેલું હોતું નથી—હોઈ શકે જ નહિ. એટલે દુઃખ જો જીવન માટે ઝેર છે એવી ઉપમા ઘટાવીએ તો એ ઝેર પચાવવાની અને જીરવવાની શક્તિ કેળવનારો એ દુઃખની અસર હજીવી કરી શકે છે એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર એ દુઃખને સુખમાં પણ પલટાવી શકે છે ! અને જે એમ કરી શકે એને જ જીવન જીવવાની સાચી કલા હસ્તગત થઈ કહેવાય.

હવે પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે જીવનમાં ઝેર શી રીતે પચાવવાં ? એમ કરવા માટે-માનસિક શક્તિને શી રીતે ઠેળવવી ? વૃત્તિને શી રીતે વાળવી ? અંતરને શી રીતે મનાવવું ? આવો, એ-વિશે આપણે થોડુંક વિચારીએ.

જીવનમાં દેટલીક વાર તમને તમારું પોતાનું જ જીવન તમારી પોતાની જ. વિરુદ્ધ જતું, તમારી પોતાની જ સામે કામ કરતું અને તંમને ન ગમે એવો ઘાટ ધારણ કરતું જતું જણાયે. કોઈ કોઈ વાર તો એ તમારી વિરુદ્ધ એટલું બધું ગયું જણાયે કે તમે લાચાર બની ગયા હો. એવો તમને અનુભવ થવા માંડયે. બીજી રીતે કહીએ તો તમારા “સંજોગો” એવા આવી જાય છે કે તમને જીવન સંગ્રામમાં આગળ વધવાનો એકે માર્ગ સૂઝતો નથી ! યુદ્ધમાં જેમ કોઈકે સૈન્ય શત્રુસૈન્યથી ઘેરાઈ જાય અને એ ઘેરાયેલા સૈન્યને ઠાં તો બૃષ્ટે મરવાનો-કે ઠાં તો શરણે જવાનો જ પ્રસંગ આવે એ રીતે તમારું જીવન “સંજોગો”થી ઘેરાઈ જાય છે !

માનવી નિરાશામાં હૃતોત્સાહ ન થાય એ માટે અંગ્રેજીમાં એવા ભાવાર્થની કહેવત છે કે “A man, should not be a creature of circumstances but creator of circumstances.” એટલે કે “માનવીએ સંજોગોનો શિકાર ન બનતાં વિપ્રસ્થિત સંજોગોને પલટાવીને અનુકૂળ સંજોગો જન્માવવા જોઈએ.” વાત તદ્દન સાચી છે. પણ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે “આ નવા સંજોગો જન્માવવા

શી રીતે ?” ઉત્તર મળે કે “એવે પ્રસંગે” જીવન સાથે સમજૂતી કરીને-જીવનને સંરક્ષે જઈને”. કેમ કે તમારું પોતાનું જ જીવન એવે વંધતે તમારે માટે “શત્રુસૈન્ય” બનીને તમને ઘેરીને જીભું હોય છે ! આવા સંજોગોમાં જીવન સાથે સમજૂતી કરી લેવી એ એકમાત્ર “સાચો” માર્ગ છે. “સાચો” એ અર્થમાં કે એ “સમજૂતી” જ જીવન-સંસ્થામાં આગળ વધવા માટે તમને ફરી સુસજ્જ કરે છે. જીવનનાં ઝેરને અમૃતમાં ફેરવી નાખનાર કોઈ જાદુઈ કીમિયા સંરખી એ સમજૂતી છે. એની અસર અમત્કારિક છે ! એ દુઃખને સુખમાં ને ઝેરને અમૃતમાં ફેરવી નાખીને, તમારા જીવનને પુનઃ આશા અને ઉદ્ધાસથી ભરી દઈને જીવનસંસ્થામાં આગળ ડગ ભરવા તમને પ્રેરે છે !

પણ એક વાત અહીં ભૂલવાની નથી. આ “સમજૂતી”નો અર્થ સિદ્ધાંતનું ણલિહાન આપવું એવો નથી કરવાનો. આજે પણ જગત ટકી રહ્યું હોય તો સિદ્ધાંતને જ બળે. આજે પણ માનવજીવન “જીવન” બની રહ્યું હોય ને જીવવા ચોખ્ખું રહ્યું હોય તો સિદ્ધાંતને જ બળે. સિદ્ધાંત જ માનવીનું સર્વસ્વ છે. એટલે તમારા સિદ્ધાંતોનો ત્યાગ કરવાની વાત અહીં નથી. પણ જ્યારે સંજોગો જ તમારી વિરુદ્ધ જતા હોય, જ્યારે તમારા અંતરનો અવાજ સાંભળ્યા વિના તમારું જીવન પોતે પોતાની મનસ્વી રીતે આગળ વધવા માગતું હોય ત્યારે તમારા મનને મનાવી લઈ, જગત અને જીવનની સંરક્ષાને ખાતર, તમારું-પોતાનું જીવન ફરી તમને અનુકૂળ બનીને તમારું ઢહેવું માનવું

થાય એ ખાતર, જીવન સાથે એવે પ્રસંગે “સમજૂતી” કરી લેજો. એ “સમજૂતી” પુનઃ તમને એવા સંજોગોમાં મૂકશે કે તમે તમારા સિદ્ધાંતાનુસાર તમારા જીવનને ફરી આગળ ધપાવી શકશો.

પણ આવી “સમજૂતી” કરતી વેળા મનને મનાવવાનું કામ જ સૌથી મુશ્કેલ છે. એવે પ્રસંગે તમે પોતે પરાજય અનુભવતા હો એવા અનુભવ થશે, સમજૂતી કરતાં મન અમથમથે, આંતરવૃત્તિઓ ઘડીભર બંડ પોકારી ઉઠશે ! પણ એવે પ્રસંગે જ માનવીએ મનને મનાવી લેવાની વૃત્તિ કેળવી હશે એ માનવી જ જીવન સાથે “સમજૂતી” કરી લઈને દેખાતા પરાજયને વિજયમાં ફેરવી શકશે, કેમ કે ખડું જોતાં તો એ સમજૂતી આપણને પરાજિત કરતી નથી, પણ આપણા વિજયપ્રયાણનું એક સોપાન બની રહે છે. એ સમજૂતી પછી પરાજય “પરાજય” રહેતો નથી, પણ “વિજય”માં એનું રૂપાંતર થવા માંડે છે. ઝેરની કુટુતાને સ્થાને અમૃતની મીઠાશ તમારું અંતર, આવી સમજૂતી પછી, અનુભવવા લાગે છે. એટલે આ “સમજૂતી”ના આવા અમલકારી પરિણામનો વિચાર કરતાં આપણે એને “જીવન જીવવાની કલા” નામ પણ આપી શકીએ.

અનુભવીઓ પોકારે છે કે “અનુકૂળ હોય કે પ્રતિકૂળ પણ જીવન સાથે સમજૂતી કરી લેવી જ સારી.” તમે પણ આ અનુભવવાણી ઝીલી લઈને વખત આવ્યે આચારમાં

મૂકી જુઓ અને તમને જણાશે કે તમારા જીવનઝેરને અમૃતમાં પલટાવવાની શક્તિ તમારામાં આવી છે. મીરાં-બાઈને રાણાએ મોકલેલું ઝેર પ્રભુકૃપાથી અમૃતમાં ફેરવાઈ ગયું હતું એવું આપણે વાંચ્યું છે, પણ જીવનમાં ઝેરને અમૃતમાં પલટાવવામાં તો જીવન સાથેની “સમજૂતી” જ કારણત નીવડે છે! આવી “સમજૂતી” એક પ્રકારની પ્રભુ-કૃપા જ છે, કેમ કે એ વિષને અમૃત બનાવે છે.

વિચાર એ છીપ છે, આચાર એ મોતી છે.

તમારી સમક્ષ જો કોઈ માણસ એક છીપ અને એક મોતી મૂકે તો તમે શું પસંદ કરશો? મોતી જ ને? કદાચ કોઈ છીપ પસંદ કરે તો તેને તમે આંધળો કે અક્ષલવિહોળો જ કહો ને? પણ નવાઈની વાત તો એ છે કે આજની દુનિયા મોતી કરતાં છીપને એટલે કે આચાર કરતાં વિચારને વધુ મહત્ત્વ આપે છે.

વિચાર! વિચાર!! વિચાર!!! પુસ્તકમાં વિચાર! વ્યાખ્યાનોમાં વિચાર! વર્તમાનપત્રોમાં લાતલાતના પરસ્પર વિરોધી વિચાર! રેડિયો પર નાટકોમાં વિધવિધ વિચાર! વાતોમાં અને ચર્ચાઓમાં વિચાર! દલીલો કરવામાં તાર્કિક વિચાર! બધે જ વિચાર! છીપ જ છીપ! મોતીનું એટલે કે આચારનું તો નામ જ નહિ! આનું કારણ શું? કારણ એ જ કે આજની દુનિયાને આચાર કરતાં વિચારનું મૂલ્ય વધારે છે. એક ઓછું ભણેલા પણ આચારવાન માનવી કરતાં એક આચારહીન પણ વિચારવાન

ઠગલા ઠાલવનાર માનવીને આજની દુનિયા વધુ મહત્ત્વ આપે છે ! એવો માનવી વિદ્વાન લેખાય છે, તેને ઠેર ઠેર માન મળે છે; બંધારે જીવનમાં આચારને ઉતારનાર મહા-મૂલા મેતી સરખો. પેલો આચારવાન માનવી તો જગતને એક ખૂણે પડ્યો પડ્યો, જગતથી છેક જ અગણ્ય, પોતાનું જીવન વ્યતિત કર્યું જાય છે !

દોઢ-બે સૈકા પહેલાંના માનવી કરતાં આજનો માનવી વધારે બુદ્ધિમાન, વધારે વિચારવંત, વધારે અપજા, વધારે ઉદ્યમી, વધારે આકર્ષક, વધારે વાતો કરતો અને વધારે વાંચતો તથા વિચારતો થયો છે. છતાં તે વધારે “સુખી” નથી થયો, કારણ કે તે વધારે “આસ્થિકશીલ” નથી બન્યો. તે વિચારોને જ મહત્ત્વ આપતો અને રાતદિવસ વિચારો કરતો જ થયો છે. સ્વસ્થ, સંતોષી, સિદ્ધાંતસભર અને આચારવાન જીવનથી તો તે દિવસે દિવસે દૂર જ જતો જાય છે.

જગતનાં સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં માનવી વધારે બુદ્ધિમાન લેખાય છે. પણ તમે માનશો ? માનવી જેટલો પોતાની બુદ્ધિનો દુરુપયોગ જગતમાં કોઈ એ પ્રાણી કરતું નથી ! પ્રથમ દૃષ્ટિએ આ વાત તમને હસવા સરખી લાગશે. પણ થોડાક ઊંડા ઉતરશો તો આ વાતની તમને પ્રતીતિ થવી જશે. એટલે જોખમ અને હાઈડ્રોજન જોખમની વિનાશક શોધો એ બુદ્ધિનો મહાનમાં મહાન દુરુપયોગ નથી તો બીજું શું છે ?

આજની દુનિયા સાઠા, નિરાડંબરી, લલાલોળા, આચારવાન અને સિદ્ધાંતવાદી માનવીને ‘નમાલો’ અને ‘અવ્યવહારુ’ માને છે; ત્યારે આડંબરયુક્ત, હૈયે એક ને હોઠે બીજું આચરનાર, વિચારોથી જ સામાને આંજ નાખનાર અને સિદ્ધાંત તથા આચાર વગરના “તકવાદી” માનવીને દુનિયા અત્યંત બુદ્ધિશાળી, વિદ્વાન કે નેતા માનીને માન આપે છે ! બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો “દુનિયા મોતીને અવગણે છે અને છીપને પ્રીછે છે !”

એ ખરું કે જેમ છીપમાંથી જ મોતી નીકળે છે તેમ વિચારમાંથી જ આચાર જન્મે છે. છીપ વિના મોતી સંભવે જ નહિ તેમ સદ્વિચાર વિના સદ્વાચાર જન્મે નહિ. પણ છીપમાંથી મોતી કાઢી લઈને આપણે છીપને છીપ પૂરતું જ મહત્ત્વ આપીએ છીએ તેમ વિચારોમાંથી છેવટે તો આચાર રૂપી મોતી જ મેળવી લેવાનું રહે છે અને વિચારોને તો છીપ જેટલું જ મહત્ત્વ આપવાનું રહે છે. આ સત્ય દુનિયા લગભગ વિચરી ગઈ છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે દિવસે દિવસે વિચાર અને આચાર વચ્ચેનું—હોઠ અને હૈયા વચ્ચેનું—અંતર વધતું જ જાય છે. આથી સત્ય તારવી કાઢવું હવે અત્યંત દુષ્કર બની ગયું છે. આજનો માનવી વિચારવમણમાં એવો તો અટવાઈ ગયો છે કે જીવનના આચાર ધ્યેયરૂપ અંતિમ કિનારો તો તેની નજરે પણ પડતો નથી ! આજનો વિચારો માનવી મોતીને છોંડીને છીપમાં જ રાખે છે !

આજના યુગનો “વંદનીય” માનવી કોણ ?

મારો ઉપલો પ્રશ્ન પ્રથમ નજરે તમને કંઈક વિચિત્ર લાગશે. પણ એ પ્રશ્નનો મારો તાત્ત્વિક અને મોલિક ઉત્તર સાંભળ્યા પછી તમને એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક લાગશે એટલું જ નહિ પણ વિચારવા સંખો ય લાગશે.

આજને યુગે સાચો “વંદનીય” કોણ ? દેશના ઘડતરમાં પોતાનો ફાળો આપવાનો દાવો કરતો અને વ્યાખ્યાનોની, શિખામણોની અને યોજનાઓની ઝડીઓ વરસાવતો કોઈ રાષ્ટ્રનેતા ? હું કહીશ કે “ના એ વંદનીય નથી. એ એવા જરૂર કરે છે, પણ બદલામાં પ્રભુ પાસેથી વધુ મેળવે છે. વળી રાજકીય નેતાગીરીના સોપાન ચઢીને કીર્તિ, ધન અને માનપાનને શિખરે ણિગજવાંની એને અંતરે ઊડી ઊડી અલિલાપા છે. માટે ના, એ વંદનીય નથી !”

ત્યારે કોણ ? સ્વર્ગ અને મોક્ષની તેમ જ આત્મા અને પરમાત્માની વાતો કરતો, મસારને અસાર લેખાવતો પણ સસારીઓ વચ્ચે જ ઘૂમીને તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનો પોકળ દાવો કરતો અને તેમની સેવાઓ તથા તેમનું સન્માન ઝીલતો કોઈ ધર્મગુરુ ? હું જવાબ આપીશ કે “ના, એ વંદનીય નથી. એ ‘સ્વર્ગ’ની વાતો કરે છે, પણ પોતાની સગી આંખે આ દુનિયામાં અનેકોને ગરીબી, નિરાધારી અને લાચારીના નરકમાં સળડતા જુવે છે છતાં માલમત્રીદા ઉડાવતો રહે છે ને ધનવાનની હુવેલીઓમાં પધરામણી કરતો રહે છે ! એ દેવની આરતી ઉતાંરે છે,

પણ જે ગરીબોમાં દેવ વસે છે તેમના પ્રત્યે તો એ દુર્લક્ષ-
જ સેવે છે ! લોગ, પ્રસાદ, આરતી, બાલર, મંદિરો અને
ધનવાનોના મહાલય બેડે જ એને સંપર્ક છે. એનો ધર્મ
પુસ્તકોમાંનો અને શાસ્ત્રોમાંનો ધર્મ છે—એનો ધર્મ
'માનવતામંડિત' નથી. માટે ના, એવો ધર્મગુરુ પણ
વંદનીય નથી.”

ત્યારે કોણ ? કોઈ સમય સાક્ષર, જેણે પોતાનાં
અનેક રાજાનો દ્વારા જનતા સમક્ષ વિચારોના ઢગલા
ઠાલવ્યા હોય ? કોઈ કવિ, સાહિત્યકાર કે પત્રકાર, જેણે
પોતાની શક્તિથી જગતને સુગંધ કરી દીધું હોય ? હું
કહીશ કે “ના. કારણ કે વિચારોમાં જ રાચવા કરતાં જરા
ય આગળ ન વધેલા અક્ષરના એ માંધાતાઓ આચાર
કરતાં વિચારને જ વધુ મહત્ત્વ આપે છે. તેઓ અનેક
પ્રકારના પરસ્પર વિરોધી વિચારો અને આંદોલનો પ્રસારીને
જગતને વધુ ગૂંચવાડામાં નાખે છે. માટે ના, તેઓ પણ
વંદનીય નથી.”

ત્યારે કોણ ?

કહું ? આ યુગમાં સાચો વંદનીય ‘તો છે ‘મધ્યમ
વર્ગનો માનવી.’ એ માનવી તમારો મારીને મોહું લાલ
રાખે છે. એ વિચારો આર સાંધે ત્યાં તેર તૂટે છે ! પોતાના
કુટુંબ માટે એ સતતદિવસ દસરડો કરે છે. ચિંતામગ્ન રહે
છે અને સમાજમાં પોતાનો ‘વસ્ત્રહેવાર’ જાળવી રાખવાની
પણ કાળજી રાખે છે. કોઈ લચ્ચક રાજમાર્ગ પર જેટલી

• શિક્ષિતથી કોઈ ગાડીવાન રાહદારીઓને બચાવતો ને સંભાળતો સંભાળતો પોતાનું વાહન હાંક્યે જાય છે એટલી જ શિક્ષિતથી સંસારના રાજમાર્ગ પર મધ્યમ વર્ગનો એ માનવી બધા રાહદારીઓ એટલે કે બધા વ્યવહારોને બચાવતો ને સંભાળતો પોતાના ઇવનફૂપી વાહનને ચલાવ્યે જાય છે ! મધ્યમ વર્ગના એ માનવીની આજે તો કોઈને ચે પડી નથી ! સમાજ તેની પાસેથી બધી શુદ્ધિ, બધાં કર્તવ્ય અને બધા વ્યવહારોની આશા રાખે છે. ધર્મશુદ્ધિ એની પાસેથી ઠીક ઠીક ભેટની આશા રાખે છે. રાષ્ટ્રનેના ભીંસાઈ રહેલા એ મધ્યમ વર્ગના માનવી પાસેથી પણ રાષ્ટ્રઘડતરમાં એ પોતાનો ફાળો આપે એવી આશા રાખે છે ! સરકાર એની પાસેથી વિવિધ પ્રકારના કરોની આશા રાખે છે. પણ આ સર્વમાંથી કોઈને ચે એની પડી નથી ! એ પોતાનું ફાડી લેશે એવી જ ખી આશા રાખે છે. અરે ! પ્રભુને ય એની પડી હોય એવું લાગતું નથી !

અને એટલે જ હું તમને ઉત્તર આપું છું કે “ આ યુગે માથો ‘વંદનીય’ તો છે મધ્યમ વર્ગનો એ માનવી ! ”

એ સૂક્ષ્મ રેખા !

પ્રેમ અને વાસના વચ્ચે, સ્વતંત્રતા અને સ્વચ્છંદતા વચ્ચે, ભક્તિ અને અધઃપ્રવૃત્તિ વચ્ચે, સંયમ અને લાચારી વચ્ચે કે સૌજન્ય અને નિર્માસ્યતા વચ્ચે એક એવી, તો સૂક્ષ્મ રેખા રહેલી હોય છે કે સહજમાં એ પારખવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે.

પિતા અને પુત્ર વચ્ચે મર્યાદાની એક એવી સૂક્ષ્મ રેખા હોય છે કે એ રેખાને સહેજ પણ કૂંક લાગતાં એ રેખા ભૂંસાઈ જાય છે ! એ જ રીતે માતા અને પુત્રી વચ્ચે, પતિ અને પત્ની વચ્ચે અને મોટા તથા નાના ભાઈ વચ્ચે પણ એવી જ સૂક્ષ્મ રેખાઓ પડેલી હોય છે. શેઠ અને નોકર વચ્ચે જે આવી એક બારીક રેખા અંકાયેલી હોય છે.

આ રેખાની સૂક્ષ્મતા પ્રીયવી અને મર્યાદાપૂર્વક એ સૂક્ષ્મતાને જાળવી રાખવી એ આ સંસારમાંનાં કઠિનમાં કઠિન કાર્યોમાંનું એક કાર્ય છે. વસ્તુતઃ તો એ રેખા પારખવી પણ સહેલી નથી. એ પારખવા માટે “સંસ્કાર” જોઈએ. નરી આંખે એ સૂક્ષ્મ રેખા પારખી શકાતી નથી. એને નિરખવા માટે તો “સંસ્કાર” રૂપી દ્રશ્યીન જ કામ આવી શકે.

આજકાલ આપણે જોઈએ છીએ કે બોલપટોમાં, આજનાં નાટકોમાં અને નવલકથાઓ તેમ જ નવલિકાઓમાં પ્રેમના ઓઠા હેઠળ મોટે ભાગે વાસનાજન્ય આલેખન કરવામાં આવે છે. શુદ્ધ પ્રેમ તો ‘શીલ’ અને ‘ત્યાગ’માં રહેલો હોય છે, એ સનાતન સત્યનું આ યુગમાં વિસ્મરણ થઈ ગયું હોય એમ લાગે છે. પ્રેમ મોટે ભાગે તો મૌન જ ધારણ કરે છે. પ્રેમ એ કંઈ બચ્ચાંનો ખેલ નથી, મસ્તીની એકાદ ક્ષણુલવી લહરી નથી કે નથી વાસનાવૃત્તિને પોષવાનું પ્રથમ સોપાન. પ્રેમ તો પરમાત્માનું જ ભાવરૂપ છે. પ્રેમ એટલે જ પ્રભુ અને પ્રભુ એટલે જ પ્રેમ ! એવો દિવ્ય, પવિત્ર અને સાચો

પ્રેમ ત્યાગ, મંચમ, શીત અને સહનશક્તિ વિના કેમ સંભવે ? અમેજીમાં એક સુંદર-વાક્ય છે કે “To love and to be loved is divine” એટલે કે “આપણે કોઈ કને ચાહીએ અને બીજું કોઈક આપણને ચાહે એ ઉભય ભાવનાઓ ‘દૈવી’ છે.”

અને આવી જ સૂક્ષ્મ રેખા સ્વતંત્રતા અને સ્વચ્છંદતા વચ્ચે છે. આપણે ભેદ એ છીએ કે સ્વતંત્રતાના ઓઠા હેઠળ, હક્કના બહાના હેઠળ અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યની જુએશ હેઠળ પ્રકાર પ્રકારની સ્વચ્છંદતા આચરવામાં આવે છે. આજના આપણા યુવાને તો સ્વતંત્રતા અને સ્વચ્છંદતા વચ્ચેની રેખા ભૂંસી નાખી છે એ આપણા દેશનું દુર્ભાગ્ય છે. એ જ રીતે નોકરીયાતો અને શ્રમજીવીઓ પણ હવે આપણા દેશમાં એ રેખાને મિટાવવા માડ્યા છે, જે અનિષ્ટ ભાવિની આગાહી કરે છે.

એવું જ લક્ષિત અને અધશક્તાનું છે. એ બે વચ્ચેની રેખા પણ એટલી જ સૂક્ષ્મ છે. લક્ષિત ઉપકારક અને ઉદ્ધારક છે, જ્યારે અધશક્તા અપકારક અને વિનાશક છે.

આવી સૂક્ષ્મ રેખાઓ પારખવી અને તેમની મર્યાદા બાળવવી એ જ આપણા જીવનને સાચે માર્ગે દોરી જવાનું પરમ સાધન છે. એ સૂક્ષ્મ રેખાઓ તમારા જીવનને શોભા રૂપ બની શકે છે અને તમારા જીવનને કલંકરૂપ પણ બની શકે છે. તમે એ સૂક્ષ્મ રેખાઓને પારખો, પ્રીછો અને એમના ચર્ચાર્થ ઉપર્યોગને આવકારો. આજે જગતમાં અનેક

પ્રકારની વિદ્યુતિઓ આપણી નજરે પડે છે તેના મૂળમાં આ સૂક્ષ્મ રેખાઓને પારખાવાનો અભાવ જ રહેલો છે.

પૃથ્વીની પિવત્રતમં વસ્તુ-આંધુ !

ત્યાં સુધી તમે હમી શક્તા હો ત્યાં સુધી જાણુજો કે તમારી ગમે તેટલી વય છતાં તમે “યુવાન” જ છો અને ત્યાં સુધી કોઈ કટુણાસરી વાત સાંભળીને, કોઈક કટુણુ દસ્ય નિહાળીને કે કોઈ કટુણ્યસભર સ્મૃતિથી તમારી આંખ સ્વાભાવિક રીતે જ ભીંની થાય કે મોતી સરખાં જોએક અશ્રુખિંદુ તમારી આંખમાંથી જરી પડે ત્યાં સુધી તમારામાં માનવતાનો અંશ છે અને એ કારણે તમે “સાચા માનવી” છો એમ જાણી લેજો.

માનવસુલ્લભ નિર્જાતા કેટલીક વાર માનવીને અયોગ્ય પાંચે જોઈ જાય છે. પાપ, અનીતિ કે અનાચાર એવી નિર્જાતામાંથી જ જન્મે છે. પણ જો એ નિર્જાતાતું, એ વિપથતાતું તમને જાન થતાં સ્વાભાવિક રીતે જ તમારામાં પશ્ચાતાપની લાવના જાગે તો જાણુજો કે હજી તમારામાં “માનવહૃદય” જીવતુંજાગતું જોડું છે. અને માનવહૃદયની પવિત્રતાતું અને માનવતાતું શ્રેષ્ઠ પ્રતીક તો ‘આંધુ’ જ છે ! કંઈક હૈયાનો પશ્ચાતાપ ઓગળીને જ્યારે અશ્રુરૂપે વહે ત્યારે એ હૈયું પુનઃ શુદ્ધ, પુનઃ આદ્ર અને પુનઃ પવિત્ર બની જાય છે.

જીવનમાં કદી ય જોડું કામ ન કરે એ ‘દેવ’, જોડું કામ કર્યો ‘પછી’ પેરે. જોડું જીવું છે એવું જાત થાય છતાં

યે પદ્માનાથ ન કરે અને એ ખોટાપણને ન મુધારે :
 'હાનવ' અને ખોટું ક્યાં પછી તેના જાનથી પદ્માનાથ કે
 એ "માનવ". અને પદ્માનાથનું પવિત્રતામ, મૂલ્યમતમ અને
 શ્રેષ્ઠતામ સ્વરૂપ તે "આંધુ" ।

સાચિના મર્જનહારની સર્વોત્તમ કૃતિ કઈ? ઉત્તર
 મળે છે "માનવહૃદય". કેમ કે એ હૃદય દ્વારા માનવી
 જાત જાતનાં સ્પર્શનો અનુભવે છે અને આદ્રતાનો સ્પર્શ
 મામે છે. ઠારુણ્યની સરવાળી એ માનવહૃદયામાંથી જ ફૂટે
 છે. જેમ અગ્નિલ આંખ કેટલીક વાર મૂળી લાપા બાલે છે
 તેમ માનવહૃદય કેટલીક વાર મૂળા બ્યવહારે અનુભવે છે.
 સાચું ખોટું તારની ઠાકવાની એ હૃદયને પ્રભુએ એક વિશિષ્ટ
 શક્તિ આપી છે, જેનું નામ 'પ્રેરણા' છે. આ સર્વ કારણે
 જ 'માનવહૃદય' એ પરમાત્માની શ્રેષ્ઠતમ કૃતિ છે.

જગતમાં અનેક પવિત્ર લાવનારો અને વસ્તુઓ
 અસ્તિત્વમાં છે. પ્રેમ, લક્ષિત, ત્યાગ, સહનશીલતા, સેવા-
 લાવ વગેરે લાવનારો પવિત્ર છે એ જ રીતે જગતમાં
 કેટલીક પવિત્ર વસ્તુઓ પણ છે. પરંતુ એ સર્વમાં પવિ-
 ત્રમાં પવિત્ર કોઈ વસ્તુ હોય તો તે "આંધુ" છે, કેમ કે
 અધ્ધુ માનવહૃદયને એણે તો પરિમાર્જિત કરે છે કે એ
 પરિમાર્જન પછી એ હૃદય કોઈક નિર્ગળ સરોવરના સ્ફટિક
 સરખા જળ સમુદાય પારદર્શક બની જાય છે. ।

આંધુ અંતરનો ભાર હળવો કરે છે અને અંતરને
 ઘોઈને સ્વચ્છ કરે છે. વાદળીઓથી ઘેરાયેલો સૂર્ય જેમ ઘોડી

વારે પાછો બહાર આવે છે તેમ અયોગ્ય વિચારો કે વર્તનથી આચ્છાદિત બનેલી માનવતાને આંસુ પુનઃ બહાર લાવે છે.

જે હસી શકે નહિ તે માનવ નહિ તેમ જે રડી શકે નહિ એ પણ માનવ નહિ. સ્મિત અને અશ્રુ, હાસ્ય અને રૂદન એ પણ માનવીની “સજીવતા”નાં પ્રતીકો છે.

માનવહૃદય પવિત્ર છે, માનવહૃદયનો પશ્ચાત્તાપ પવિત્રતર છે, જ્યારે માનવીની આંખમાંનાં અમૂલ્ય અશ્રુમૌકિકો પવિત્રતમ છે, કારણ કે આંસુ ખેરણનાર માનવી પવિત્રતાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યાની સાચી, સાક્ષી એવાં અશ્રુમૌકિકો આપે છે.

જેટલી ધરતીમાતા પવિત્ર છે, જેટલો પ્રેમ પવિત્ર છે, જેટલો પ્રભુ પવિત્ર છે, જેટલી માનવતા પવિત્ર છે એટલાં જ પવિત્ર આંસુ છે. એવાં આંસુઓને કદી ખાળશો નહિ ! હૃદયાની એ ‘દિવ્ય’ સરવાળીને મુક્ત રૂપે વહેવા દેજો ! અંતરની શુદ્ધતા કાજે, હૃદયના પરિમાર્જન કાજે આંસુ જ શ્રેષ્ઠતમ સાધન છે, કેમ કે અંતરના ચૂકમમાં સૂકમ પશ્ચાત્તાપને એ આંસુ કોઈકે મૂગી લાપામાં પરિસ્ફુટ કરે છે.

આજનું “કહેવાતું” ઊંચું જીવનધોરણ

આજના યુગમાં તો દુનિયાનો દરેક દેશ “જીવનધોરણ ઊંચું લાવો ! જીવનધોરણ ઊંચું લાવો ! !” એમ પોકારી પોકારીને કહી રહ્યો છે ને એ માટે જાતજાતની મથામણો કરી રહ્યો છે. એ કહેવાતા ઊંચા જીવનધોરણ પાછળ આજની દુનિયા આંધળી દોટ મૂકી રહી છે. પરિણામે ઊંચા જીવન-

“શાસ્ત્ર” જાંચું જીવનપ્રારણ એ ખેમાંથી કોને કહેવાય તેનો વિચાર કરે.

કોઈ પણ પરિસ્થિતિનો વિચાર ટેવળ એની સપાટી જોઈને જ નહિ, પણ જાંચું અવગાહન કરીને તાત્વિક રીતે કરવો જોઈએ, અને આવા કહેવાતા જીવનપ્રારણનો તાત્વિક રીતે વિચાર કરતાં મને જે લાગ્યું તે નીઠસતાથી-આખી દુનિયાના અભિપ્રાયની મામે થઈને પણ અને કોઈ મને ઘેરો, મૂળ કે જૂના જમાનાનો માનવી કહે તેની ખેવના વિના પણ-અહીં લખ્યું છે, હવે તમે એ વિશે તાત્વિક રીતે વિચાર કરી જોશો.

આ યુગનો એકમાત્ર સિદ્ધાંત-સિદ્ધાંતહીનતા

એક કાળે માનવી સિદ્ધાંતને ખાતર, ટેકને ખાતર કે વચનને ખાતર અનેકાનેક લોગો તો થું પણ પ્રાણ મુદ્દાં આપતો ! આજે તો એ વિષયમાં એટલી ઘમી અવનતિ થઈ છે કે આ જમાનામાં તો સિદ્ધાંતને વળગી રહેનારો માનવી તરંગી, અવ્યવહાર કે ‘વેહિયો’ લેખાય છે ! આજે તો માનવીના વિચારો અને આચારો વચ્ચે ઉત્તર અને દક્ષિણ કુવ જોટકું અંતર છે ! અમૃદ્ધ વિચારોથી કે વાકાહટાથી આમાને આંજ નાખીને જીવનમાં આગળ વધવું એ જ જાતે આજે તો માનવીનું ધ્યેય થઈ પડ્યું હોય એમ લાગે છે ! જીવનમાં અમુક સિદ્ધાંતપાલન ખાતર લોગ આપવો એ તો હવે આજના માનવી માટે સ્વપ્ન સરખી વાત બની ગઈ છે ! આજે તો જાણે દુનિયામાં એક જ સિદ્ધાંત પ્રવર્તી રહેતો લાગે છે અને એ છે

સિદ્ધાંતહીનતા ! જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારના સિદ્ધાંતને વળગી ન રહેવું એ જ જાણે આ યુગનો એકમાત્ર સિદ્ધાંત હોય એમ લાગે છે !

પ્રશ્ન એ થાય છે કે “જો સારા અને સમૃદ્ધ વિચારો; ઉચ્ચાદર્શો અને લબ્ધ ભાવનાઓ આચારમાં ઉતારવાનાં ન હોય, જો જીવનસાગરને સિદ્ધાંતરૂપી પાણ ન હોય તો જગતમાં જે આટલું બધું ‘સારું સારું’ બોલાય છે અને લખાય છે એનો અર્થ શો ?” ઉત્તર મળે છે કે “અર્થ કશો જ નહિ !” આજે તો ભૌતિક ઉન્નતિક કે ઐહિક સુખો એ જ જાણે માનવીનું લક્ષ્યબિંદુ થઈ પડ્યાં છે ! આજે તો માનવીના જીવનને માપવાની કૂટપટ્ટી જાણે ‘પૈસો’ જ થઈ પડી છે ! એ કારણે જ અંગ્રેજીમાં એક વાક્ય હવે પ્રચલિત થઈ ગયું છે કે “Today a man is known not by what he is but by what he has !”

એક બીજી વાત. કોઈ કોઈ વાર આપણને આ જગતમાં પણ સિદ્ધાંત પાળનાર ‘વિરલ’ માનવી મળી આવે છે ત્યારે આપણે માટે લાગે તેના સિદ્ધાંતને ‘હઠ’ જ સમજીએ છીએ. પણ ‘સિદ્ધાંત’ અને ‘હઠ’ વચ્ચેની સૂક્ષ્મ રેખા પારખી લેવી આવશ્યક છે. અમુક ખોટો આદર્શ જગતમાં પ્રચલિત ન થાય એ માટે દાખલો બેસાડવા અમુક વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં આચરી બતાવેલો સદાચાર એ “સિદ્ધાંત” છે, ત્યારે પોતાના જ મત સુજ્ઞાનનું કાર્ય ગમે તે લોગે કરવાનો દુરાગ્રહ રાખવો એ “હઠ” છે. આવા દુરાગ્રહ સંબંધમાં શ્રી “ધૂમકેતુ”નું

પોશ્યનું ખાદ્ય સ્વરૂપ તો હાંસલ થાય છે, પણ જીવનનું મૂલગામી ધ્યેય-શાંતિ અને સંતોષમયું જીવન-હાંસલ થતું નથી. કાચું શું ?

અત્યારે આપણે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે પ્રજાની ખરીદ-શક્તિ વધે તેને જીવનધોરણ બિંચું ગયાનું પ્રતીક લેખીએ છીએ, પહેલાં તમે મહિને સો રૂપિયા ખર્ચી શકતા હતા અને હવે ત્રણગો ખર્ચી શકો છો-કેવળ એ કારણે જ તમારું જીવનધોરણ બિંચું ગયેલું લેખાય છે.

પણ ખરી વાત તો એ છે કે તમે માસિક સો રૂપિયા ખર્ચતા હતા ત્યારે જેટલા સુખી, સંતોષી અને સ્વસ્થ હતા તેટલા તેનાથી ત્રણગું ખર્ચ્યા છતાં ય તમે અત્યારે સુખી નથી ! ત્રણગણા પૈસા ખર્ચવા છતાં પણ બદલામાં તમને આગળ જેવી શુદ્ધ વસ્તુઓ અને પહેલાં મરખા પ્રામાણિક વ્યવહારો પ્રાપ્ત થતાં નથી ! તમારી કમાણી વધી તેમ ચીજોના ભાવ પણ વધ્યા, લેગસેજ વધી, અપ્રામાણિકતા વધી અને અચાતિ, અસંતોષ તથા અવગતિયાધારું પણ સાથે સાથે વધ્યાં.

એ એક પાશ્ચાત્ય વિચારકનો એભિપ્રાય, વાંચેલો કે “જીવનધોરણ નીચું હોતું ત્યારે લોકો જેટલા સુખી હતા તેટલા સુખી અત્યાગ્ના બિંચા જીવનધોરણના મુગમાં લોકો નથી.”

મારા નમ્ર મત મુજબ તો ઉપલેખ એભિપ્રાય તદ્દન સાચો છે. અને છતાં આ જમાનામાં મારા જેવો કોઈ

એમ કહે કે “જીવનધોરણુ નીચું લાવો !” તો દુનિયા તેને ગાંડો જ કહેવાની !

આજના કહેવાતા જિંચા જીવનધોરણુથી અનેક અનિષ્ટો અને જટિલ આર્થિક સમસ્યાઓ જન્મે છે, જીવનમાંથી સરળતા, સાદાઈ અને સંતોષ અદૃશ્ય થાય છે. જિંચા જીવનધોરણુને કારણે જીવનની જરૂરિયાતો વધે છે અને જીવનની જરૂરિયાતો જેમ જેમ વધતી જાય છે તેમ તેમ માણસના જીવનમાં અનીતિ, અસંતોષ અને અશાંતિ વધતાં જ જાય છે.

કહે છે કે આજના કહેવાતા જિંચા જીવનધોરણુમાં સૌથી અગ્રસ્થાને રહેલા અમેરિકામાં આજે તો નોકર કે ગ્રોસેરિયો મળવો મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે ! પરિણામે હજારો કુટુંબો રોજ હોટલોમાં જમે છે ! ત્યાં તો હવે નોકર તરીકે રહેવા આવનાર વ્યક્તિ શેઠ પાસે તેના આગલા નોકરનું સર્ટીફિકેટ માગે છે !

હવે જૂના જમાનાના કહેવાતા “નીચા જીવનધોરણુ”નો એક દાખલો લઈએ. આપણા ભારતનાં ગામડાંઓમાં ગામડાનો ગુખો પોતાના આખા ગામને રોજ સવારે મક્ત છાશ આપતો ! જેને જેટલી છાશ જોઈએ તેટલી લઈ જાય ! “છાશમાં તે વળી કિંમત શી લેવી ?” એવી માન્યતા ત્યારે પ્રચલિત હતી.

હવે તમે આ બેઠ, પરિસ્થિતિઓ સરખાવો અને

“ધાતુ” જીંચું જીવનધોરણુ એ બેમાંથી કોને કહેવાય તેનો વિચાર કરો.

કોઈ પણ પરિસ્થિતિનો વિચાર કેવળ એની સપાટી જોઈને જ નહિ, પણ જીંદું અવગાહન કરીને તાત્વિક રીતે કરવો જોઈએ, અને આવા કહેવાતા જીવનધોરણુનો તાત્વિક રીતે વિચાર કરતાં મને જે લાગ્યું તે નીકળતાથી-આખી દુનિયાના અભિપ્રાયની સામે થઈને પણ અને કોઈ મને ઘેરો, મૂર્ખ કે જૂના જમાનાનો માનવી કહે તેની ખેવના વિના પણ-અહીં લખ્યું છે, હવે તમે એ વિશે તાત્વિક રીતે વિચાર કરી જોશો.

આ યુગનો એકમાત્ર સિદ્ધાંત-સિદ્ધાંતહીનતા

એક કાળે માનવી સિદ્ધાંતને ખાતર, ટેકને ખાતર કે વચનને ખાતર અનેકાનેક લોગો તો યું પણ પ્રાણ મુદ્દાં આપતો ! આજે તો એ વિષયમાં એટલી બધી અવનતિ થઈ છે કે આ જમાનામાં તો સિદ્ધાંતને વળગી રહેનારો માનવી તરંગી, અવ્યવહારુ કે ‘વેદિયો’ લેખાય છે ! આજે તો માનવીના વિચારો અને આચારો વચ્ચે ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલું અંતર છે ! સમૃદ્ધ વિચારોથી કે વાકાહીથી આમાને આજ નાણીને જીવનમાં આગળ વધવું એ જ જાણે આજે તો માનવીનું ધ્યેય થઈ પડ્યું હોય એમ લાગે છે ! જીવનમાં અમુક સિદ્ધાંતપાલન ખાતર લોગ આપવો એ તો હવે આજના માનવી માટે સ્વપ્ન સરખી વાત બની ગઈ છે ! આજે તો જાણે દુનિયામાં એક જ સિદ્ધાંત પ્રવર્તી રહેલો લાગે છે અને એ છે

સિદ્ધાંતહીનતા ! જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારના સિદ્ધાંતને વળગી ન રહેવું એ જ જાણે આ યુગનો એકમાત્ર સિદ્ધાંત હોય એમ લાગે છે !

પ્રશ્ન એ થાય છે કે “જો સારા અને સમૃદ્ધ વિચારો, ઉદ્ઘાટનો અને લબ્ધ ભાવનાઓ આચારમાં ઉતારવાનાં ન હોય, જો જીવનસાગરને સિદ્ધાંતરૂપી પાણ ન હોય તો જગતમાં જે આટલું બધું ‘સાફ’ ‘સાફ’ બોલાય છે અને લખાય છે એનો અર્થ શો ?” ઉત્તર મળે છે કે “અર્થ કશો જ નહિ !” આજે તો ભૌતિક ઉન્નતિક કે ઔદિક મુખો એ જ જાણે માનવીનું લક્ષ્યબિંદુ થઈ પડ્યાં છે ! આજે તો માનવીના જીવનને માપવાની કુટપટ્ટી જાણે “પૈસો” જ થઈ પડી છે ! એ કારણે જ અંગ્રેજીમાં એક વાક્ય હવે પ્રચલિત થઈ ગયું છે કે “Today a man is known not by what he is but by what he has !”

એક ખીજ વાત. કોઈ કોઈ વાર આપણને આ જમાનામાં પણ સિદ્ધાંત પાળનાર ‘વિરલ’ માનવી મળી આવે છે ત્યારે આપણે ખોટો ભાગે તેના સિદ્ધાંતને ‘હઠ’ જ સમજીએ છીએ. પણ ‘સિદ્ધાંત’ અને ‘હઠ’ વચ્ચેની સૂક્ષ્મ રેખા પારખી લેવી આવશ્યક છે. અમુક ખોટો આદર્શ જગતમાં પ્રચલિત ન થાય એ માટે હાખલો બેસાડવા અમુક વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં આચરી બતાવેલો સદાચાર એ “સિદ્ધાંત” છે, ન્યારે પોતાના જ મત મુજબનું કાર્ય ગમે તે ભોગે કરવાનો દુરાચલ રાખવો એ “હઠ” છે. આવા દુરાચલ સંબંધમાં શ્રી “ધૂમકેતુ”નું

એક વાક્ય અહીં ટાંકવા જેવું છે: “હું કહું છું એ જ સત્ય અને એ સિવાયનું બીજું બધું અસત્ય એના જેવું અસત્ય આ જગતમાં બીજું એટ્ટે નથી !”

સિદ્ધાંતપાલનની બાબતમાં આજની અર્થવાદી દુનિયા એટલી તો પતિત થઈ ગઈ છે કે આજે તો સિદ્ધાંત ન પાળનાર તરફ કોઈ યે જરા ય તિરસ્કારથી જોતું નથી કે સિદ્ધાંત પાળનાર તરફ કોઈ યે લેશમાત્ર આદર દર્શાવતું નથી ! આજે કેવળ વેપારીઓ, કેવળ કાળાં બજારિયાઓ કે કેવળ સટોડિયાઓ જ સિદ્ધાંતહીન હોય છે એવું નથી, પણ લેખકો, પત્રકારો, શિક્ષકો, કેળવણીકારો, નેતાઓ અને ધર્માચાર્યો પણ સિદ્ધાંતને નેરો મૂકતા જળાય છે ! એમાં યે હું ત્યારે મારા કોઈ લેખક કે પત્રકારબંધુને લેખન અને વાણીમાં ‘એક’ અને આચારમાં ‘બીજું’ આચરતો અને પવિત્ર તથા સૈદ્ધાંતિક જીવન જીવતા માનવીની દૃષ્ટિએ “ભયંકર કૃમો” આચરતો જોઈ છું ત્યારે મારા લખેલા “આજની દુનિયા” નામે નાટકનું આ વાક્ય મને યાદ આવી જાય છે: “હજી તો એટલું સારું છે કે ઈશ્વરે માનવીને ‘અમર’ નથી બનાવ્યો, નહિ તો એ શેતાન માનવી કોણ જાણે શુંનું શું ય કરત ?”

“તું મને બનાવી જાણે છે,

“હું તને બનાવી જાણું છું.”

પ્રભુ ! અનાદિ કાળથી જગત કહેતું આવ્યું છે કે
“માણસને પ્રભુએ બનાવ્યો છે.” આટઆટલા યુગોથી

કરોડો ને અબજો માનવીઓ આ વાત કહેતા આવ્યા છે એટલે હું એ માની લઉં છું. બાકી જે તું મને સાચું પૂછે તો આ એકવીસમી સદીમાં તો માણસો જ તને બનાવે છે !

દૂર ક્યાં જાય છે, ઈશ્વર ! મારો જ દાખલો લે. લોકો મને લક્ષ્મ અને દાનવીર માને છે, કોઈક મહાન વ્યક્તિ માને છે. જગતમાં જન્મીને મેં મારું જીવન સાર્થક કર્યું છે એમ માને છે. આ બધું મેં દુનિયાને અને તને બનાવવાની અદ્ભુત કલાથી જ હાંસલ કર્યું છે. કેવી સિદ્ધતથી હું દુનિયાની આંખમાં ધૂળ નાખી શકું છું તે જોવા માટે તારે આંખ હાથ તો એ તું જોઈ લે.

દુનિયા આખી ઉપર ઉપરથી “પ્રભુ ! પ્રભુ !” કરે છે એટલે હું એ તને માનવાનો ને પૂજવાનો ડોળ કરું છું. દુનિયાને સંતોષવા માટે ને ઠગવા માટે બાહ્ય દેખાવ પૂરતો મેં તને મારો પ્રભુ બનાવ્યો છે. બાકી મારો સાથો પ્રભુ તો બીજો જ છે. એ પ્રભુનું નામ છે “પૈસો !” અને એ પ્રભુ તો મારા ગળવામાં જ છે ! એ તો તારાથી ક્યાંય મોટો છે ! મને જે જોઈએ તે એ પૈસો મેળવી આપે છે. દુનિયા આખી એને પૂજતી થઈ ગઈ છે ને સાથે સાથે તને બનાવતી પણ થઈ ગઈ છે ! તને પૂજવાનો દેખાવ કરીને પૈસારૂપી પ્રભુને હાંસલ કરવાની કરામતમાં આજે દુનિયા ખૂબ કુશળતાથી પ્રગતિને પથે આગેદૂત કરી રહી છે !

મૂરખ પ્રભુ ! તને હું ક્યાં ક્યાં ને કેવી કેવી રીતે

ખનાવું છું તેની તને શી ખબર ? દુનિયા કહે છે કે “પ્રભુની લીલાનો કોઈ પાર પામી શકતું નથી !” સારી વાતે તો એ છે કે તારા બનાવેલા માનવીની લીલાનો પાર કોઈ પામી શકતું નથી—તું પણ નહિ !

તું તો હવે “આઉટ ઓફ ડેટ”—જરી-પુરાણો-થઈ ગયો છે એટલે, તને અમારી “અપ-ટુ-ડેટ” લીલાઓ ક્યાંથી સમજાય ? મારાં ઉગળાં વચ્ચે છેકળ મારી ભયંકર કાળાશ મેં દુનિયાથી ને તારાથી કેવી સિક્કતથી છુપાવી રાખીને છે ! હું કાળાં બગળો કરું છું, વ્યભિચાર આચરું છું, આડે હાથે પૈસો મેળવું છું અને અનેકનાં ગળાં સિક્કતથી રહેંચી નાખું છું ! પણ દુનિયા એ બધું બૂલી ગઈ છે, કેમ કે મેં તારું મંદિર બંધાવ્યું છે ને હું ધર્મિકમાં બપું છું. લોજો મને અદર્શ માનવી ને અદર્શ ધનવાન માને છે, વર્તમાનપત્રો મારી તસ્વીરો છાપે છે ને સરસ્વતીસેવકો મારાં મોંકાટ વળાણ માટે પોતાની ‘લાહુતી કલમ’ને વહેતી મૂકે છે ! કોઈ ચે મને કહેતું નથી કે હું પાપી છું ! સૌ મને પૂજે છે, કેમ કે હંલમાં હું પાવરપો છું ! તારે પણ હંલ શીખવો હોય તો આપણી પાસે આવી જાજો ! દુનિયાને બનાવવાની કલામાં હું નિષ્ણાત છું, પછી તને બનાવવો તેમાં તે શી મોટી વાત છે ?

મારા અંતરના કપટભર્યા વિચારો અને મારા બાહ્ય આચારો વચ્ચે ભલે દક્ષિણ મુવ અને ઉત્તર મુવ

જેટલું અંતર હોય, દુનિયા એ ક્યાં જોવા જાય છે ?
 'દુનિયાને તો તારા' કરતાં ચ.પ્રબળ બની બેઠેલા અને તને
 મહાત કરીને જગત પર આધિપત્ય જમાવી બેઠેલા પૈસાના
 બહુથી હું એવી તો આંજી 'નાણું' છું કે ધર્મ, નીતિ,
 ચારિત્ર્ય, સિદ્ધાંત, સત્-અસત્-એવી એવી બધી વાતો
 દુનિયા જૂલી જ જાય છે ને મને એક મહાન માનવી તરીકે
 પૂજે છે ! તારા પુત્રવાનો જમાનો તો હવે ગયો !

આ એકવીસમી સદીમાં દુનિયાને ઠગવી ખૂબ સહેલી
 છે, કારણ કે જે પોતાની જાતને ઠગે છે તેને બીજાથી
 ઠગાતાં વાર લાગતી નથી ને આજ તો લગભગ આખી
 દુનિયા પોતાની જાતને ઠગે છે ! તને ઠગવો એ તો ઈશ્વર !
 દુનિયાને ઠગવા કરતાં ચ સહેલું છે ! દુનિયાને અને તને
 આંખે અર્વણા પાટા બંધાવવા માટે હવે તો 'કલદાર' જ
 બસ છે ! એટલે જ મને કવિતાની આ બે લીટીઓ બહુ
 ગ મે છે :

“તારાથી દેં દેં વાત પ્રશ્ન ! કેવો છું છુપાવી જાણું છું ?
 મું મને બનાવી જાણું છે, છું તને બનાવી જાણું છું !”

માનવજીવનની મોંઘી મૂડી—એકાગ્રતા

ક્રિકેટની કોઈ મોટી “ટેસ્ટ મેચ”માં દાવ લેતા કોઈ
 જાણીતા “બેટ્સમેન”ને તમે બારીકીથી અવલોક્યો છે ? એ
 દાવ લેનારે સામેથી દડા ફેંકનારના પ્રત્યેક દડાની ગતિનું
 અને પ્રકારનું એકાગ્રતાપૂર્વક-અત્યંત એકાગ્રતાપૂર્વક-અવ-
 લોકન કરવાનું હોય છે. કેવળ દડાનું જ નહિ, દડો

ફેંકનારના વેગનું, એના શારીરિક હંલનચલનનું અને એના હાથમાંથી હડો છૂટે એ વેળાના એના હાથના વળાંકનું પણ સૂક્ષ્માવલોકન દાવ લેનાર એ ખેલાડીએ કરવાનું હોય છે. એ માટે તેણે ગહન એકાગ્રતા સાધવાની હોય છે— કહો કે પ્રભુધ્યાનમાં નિમગ્ન બનેલા કોઈ યોગી જેટલી એકાગ્રતા એણે સાધવાની હોય છે ! ક્રિકેટની રમતના નિષ્ણાતો કહે છે કે એ એકાગ્રતા જેટલે અંશે ખાંડિત થાય એટલે અંશે દાવ લેનાર “આઉટ” થઈ જવાનો સંભવ વધારે. તાત્પર્ય કે “વિકેટ” ખામે ટકી રહેવા માટે એ ખેલાડીએ સતત એકાગ્રતા જાળવવાની હોય છે. એકાગ્રતાની આ ટેવ જેટલે અંશે ખેલાડી કેળવે એટલે અંશે એ રમતમાં પ્રગતિ સાધી શકે.

જેમ ક્રિકેટની રમતમાં તેમ જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ સાધવા કાળે એકાગ્રતા આવશ્યક છે. જગતના મહાન ચિન્તકો, વિશ્વના પ્રખર વૈજ્ઞાનિકો, દુનિયાના અશ્રણી રાજપુરુષો, ઉદ્યોગોમાં ક્રાન્તિ લાવનાર મહાન ઉદ્યોગપતિઓ કે સાહિત્ય તેમ જ પુરાતત્ત્વમાં સંશોધન કરનાર ગહન સંશોધકો—એ સૌએ એકાગ્રતા સાધવી જ પડે છે. જગતમાં જેમણે જેમણે મહાન ઉલ્લેખનીય કાર્યો કર્યાં છે તે સૌને એકાગ્રતાની આરાધના કરવી જ પડી છે.

એકાગ્રતા એ સિદ્ધિની જનેતા છે. જગતમાં જેઓ રચૂળતાની ઝાઝી પરવા કર્યા વિના સૂક્ષ્મતાને વરે છે તેઓ આંતરિક વસ્તુસ્થિતિનાં દર્શન કરી શકે છે. શોધકે પણ

આંતરિક્તતાને જ મિહાળવાની અને પારખવાની હોય છે. અને એટલે જ એણે એકાગ્રતા કેળવવાની હોય છે. મોતી મેળવવા જેમ મરણવો સાગરને તળીયે ડૂબકી મારે તો જ મોતી પામી શકે તેમ તમે પણ મનરૂપી સાગરના તળીયા સુધી એકાગ્રતાથી ડૂબકી મારી શકો તો જ સિદ્ધિ રૂપી મૌકિતિક પામી શકો.

જીવનમાં કેવળ એક જ નિશ્ચિત ધ્યેયને વરેલો માનવી વિશેષ સહજભાવે એકાગ્રતા સાધી શકે છે. એકાગ્ર માનવી જાણે પોતાના ધ્યેયમાં જ દુનિયાને ખોવાઈ ગયેલો લાગે છે ! દુનિયાને તે શૂન્યમનસ્ક કે પાગલ સરખો લાગે છે, પણ વાસ્તવમાં તો પોતાના ધ્યેય પ્રત્યેની એકાગ્રતા જ એને દુનિયાની બીજી બાજતો પ્રત્યે ઉદાગ્રીન બનાવી દે છે.

માનવી માટે અને જગત માટે એકાગ્રતા એક એંધી મૂડી સમાન છે. માનવકલ્યાણ કાળે અને જગતની ઉન્નતિ અર્થે એ અનિવાર્ય છે. જગત જેટલું વધારે આછાખોલું, વધારે શાંત અને વધારે એકાગ્ર બનશે એટલી એ વધારે પ્રગતિ સાધી શકશે, એમાં શંકા નથી.

માટે આછું બોલો ને ચિત્તની એકાગ્રતા સાધી તમારા નિશ્ચિત ધ્યેયમાં લાગી બસો. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે “Anything worth doing is worth doing well.” એટલે કે “કરવા જેવું કંઈ પણ કામ સુપેરે કરવા જેવું જ હોય છે.” અને કામને સુપેરે કરવા કાળે અને એને પરિણામે સિદ્ધિને વરવા કાળે એકાગ્રતા જ ‘મહાગંત્ર’ છે.

‘લવનમાં વિનયમાળે’ પ્રસ્થાન કરવાનો વિસ્તર ‘સિદ્ધિમંત્ર’
તો “એકામતા જ” છે.

“સાધન” ત્યારે “સાધ્ય” બની જાય ત્યારે—

માનવીના લવનમાં કોઈને કોઈ હેતુ અવશ્ય હોવો
જોઈએ. હેતુશૂન્ય લવન એક પ્રકારનું મૃત્યુ જ છે. માનવ-
લવનના ધ્યેયની પૂર્તિ કાળે માનવીએ કેટલાંક સાધનોના
ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. પણ કેટલીક વાર બને છે એવું
કે આ સાધનોમાંનું એકાદ સાધન જ માનવીનું ‘સાધ્ય’
બની બ્ધ છે ! એમ થતાં એમાંથી અનિષ્ટ જન્મવાનું જ.
આ સત્ય હું આ દ્વંદ્વ લેખમાં બેએક દૃષ્ટાંતોથી સ્પષ્ટ કરીશ.

પ્રાચીન યુગમાં માણસો પોતાની જરૂરિયાતોનો
અદલોબદલો કરતા. બીજાને જરૂરની હોય એવી ચીજો
તેને આપીને પોતાને જરૂરની ચીજો બીજા પાસેથી મેળવી
શકાતી. આમાં મુશ્કેલી એ બિલી થઈ કે કોઈક વાર
પોતાને જરૂરની ન હોય એવી વસ્તુ પણ બદલામાં લેવી
પડતી અને સામાને જરૂરની ન હોય એવી વસ્તુ એને
આપવી પડતી. પરિણામે અદલાબદલા માટે એક ‘માધ્યમ’ની
જરૂર જણાઈ. એ માધ્યમ તે ધાતુનું નાણું. એ નાણું
મૂળ તો એક ‘સાધન’ જ હતું. પણ આજના યુગમાં તો
એ ‘સાધ્ય’ બની ગયું છે ! પૈસાને ખાતર આજે માણસ
ગમે તેવાં પાપ આચરવામાં પાણું વાળીને નેતો નથી કે
વિશ્વાસઘાત કરતાં પણ અચકતો નથી ! પરિણામે આજે

પૈસો જ માનવીનો “આસાધ્ય દેવ” બની ગયો છે અને જગતનાં મોટા ભાગનાં અનિષ્ટોનું મૂળ બની ગયો છે.

ખીજું દષ્ટાંત : પ્રભુને પામવો એ જ માનવજીવનનું ‘સાધ્ય’ હોવું જોઈએ. એ માટે તપ, જપ, ધ્યાન, દાન વગેરે અનેક સાધનો છે. એ સાધનો માટે ભાગે ધાર્મિક ક્રિયાઓ જેવાં છે. પણ પછી સમય જતાં આ ધાર્મિક ક્રિયાઓ જ ‘સાધન’ ને બદલે ‘સાધ્ય’ બની ગઈ ! પરિણામે પ્રભુને પામવાની ભાવના ભૂલાતી ચાલી અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ જ ‘ધ્યેય’નું સ્વરૂપ ધારણ કરતી ગઈ ! આના કણરૂપે આજે આપણે જોઈએ છીએ કે ધર્મના ઓઠા હેઠળ જગતમાં જેટલો દંભ અને જેટલો અધર્મ આચરવામાં આવે છે તેટલો ખીજા કોઈ ઓઠા હેઠળ આચરાતો નથી.

ત્રીજું દષ્ટાંત : આ યુગમાં પ્રજાને કેળવવા માટે બોલપટ એ સૌથી વધારે ‘કારગત’ માધ્યમ છે. બોલપટનું ‘સાધ્ય’ છે પ્રજાવક્તવ્ય. આ કારણે કોઈ પણ અખબારનું ‘સાધ્ય’ અમુક બોલપટ પ્રજાને ઉન્નત કરશે કે અવનત કરશે એનું દાખલાદલીલ સાથે પૃથક્કરણ કરીને પ્રજાને સારાં બોલપટો જોતી કરવી એ જ હોવું જોઈએ. બોલપટસર્જનનાં અનેક સાધનોમાંનું એક સાધન બોલપટમાનો અભિનય પણ છે. અભિનય કરનાર અભિનેતાઓ અને અભિનેત્રીઓ એ ‘સાધન’નાં પણ એક ‘સાધન’ જેવાં (એટલે કે અગ જેવાં) છે. હવે મૂળ ‘સાધ્ય’-બોલપટની ચર્ચા કરવાને બદલે-આજનાં આપણાં અખબારો અમુક

નટીના ધરની બીંતનો રંગ ઠેવો છે, તે કેવા સેન્ડલ પહેરે છે, તેને શું ભાવે છે ને શું નથી ભાવતું, તે ચોતાના કૂતરાને શી રીતે રમાડે છે (કેઈ કેઈ વાર પતિને પણ !) વગેરે વિશેની લલચામણી અને વિચિત્ર વિગતોથી જ પાનાં ભરે છે ! બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેઓ ‘સાધન’ને ‘સાધ્ય’ બનાવી મૂકે છે ! પ્રજાને માટે એ કેવળ અવનતિકર જ નથી, પણ પ્રજાના સમય અને પૈસાનો એક પ્રકારનો એ “Criminal waste” જ છે ! આના અનિષ્ટ ફળરૂપે આપણે જોઈએ છીએ કે આપણી પ્રજા સારાં ચિત્રોને અપનાવતી નથી કે ખરાબ ચિત્રો પ્રત્યે લેશ પણ ધૂણા દાખવતી નથી. કાંચન છોડીને કચીર ગ્રહણ કરવાનું પ્રજાને શીખવનાર આ અખબારો આ રીતે ચોતાની નૈતિક ફરજ ચૂકે છે અને ‘સાધન’ ને ‘સાધ્ય’ બનાવી દઈને અધિગતિની ગતિમાં ગળડાવે છે.

માટે ‘સાધન’ને કહી પણ ‘સાધ્ય’ ન બનાવશો. બનાવશો તો એને પગલે પગલે અવનતિ આવવાની જ છે !

પ્રેમ એ “કલા” નથી પણ “જીવન” છે.

વર્ષો પહેલાં “ફીઝિકલ કલચર” નામે અંગ્રેજી માસિકમાં તેના તંત્રી બર્નાર્ડ એક્ફોર્ડને લખેલું એક અતિ સુંદર વાક્ય એ વાચેલું કે “To love and to be loved is divine” એટલે કે “આપણે કોઈકને ચાહીએ કે કોઈક આપણને ચાહે એ ભાવના દૈવી છે.” હમણાં “ટેન કમાન્ડમેન્ટ્સ” નામે વિખ્યાત અંગ્રેજી બેલપટમાં એક આમ્ય

રમણીના મોંમાં મુકાયેલું એવું જ સુંદર વાક્ય મેં સાંભળ્યું કે “Love is not an ‘art’ with us, it is our ‘life’.” એટલે કે “અમારે માટે પ્રેમ એ ‘કલા’ નથી પણ ‘જીવન’ છે.”

ઉપલાં બે સુંદર વાક્યોએ મારા મનમાં જે કેટલાક વિચારો જન્માવ્યા તે અત્રે રજૂ કરીશ :

પ્રેમ એ ‘સ્વયંભૂ’ જ હોઈ શકે—પ્રયત્નથી જન્માવી શકાય નહિ; એ “સ્વયંભૂ” છે માટે જ “દૈવી” (Divine) છે. એ માનુષી હોવા છતાં માનુષી સ્તરથી કંઈક ઊંચે છે. સુંદર વસ્તુ જોતાં આપણા મનમાં એ વસ્તુ પ્રત્યે કોઈ વાર “અનુરાગ” કે “આસક્તિ” જન્મે છે. આ “અનુરાગ” એ “પ્રેમ” નથી. “પ્રેમ” અને “અનુરાગ” વચ્ચેની સૂક્ષ્મ રેખા પારખવી અતિ કઠિન છે. પોતાને અંતરે જાગેલી લાવના “પ્રેમ” છે કે “અનુરાગ” એનું પૃથક્કરણ તો જેને અંતરે એ લાવના જન્મી હોય એ વ્યક્તિ જ સૌથી સારી રીતે કરી શકે.

પ્રેમ એ પવિત્ર “લાવના” છે. એ “લાવના”માં કોઈ ઉપલોગની, કોઈ પ્રાપ્તિની કે કોઈ જાદુલાની લાવના જાગેલી હોવી જોઈએ નહિ. એમાં તો ‘આપવાની’ જ ઈચ્છા હોવી જોઈએ—‘લેવાની’ નહિ. અને એટલે જ પ્રેમ એ એક પ્રકારનો “ત્યાગ” છે. અને “ત્યાગ” છે એટલે જ એ અમાનુષી છે—“દૈવી” છે.

“અનુરાગ” અથવા “આસક્તિ”માં પણ કેટલીક વાર જાણે પ્રેમ હોય એવો લાસ થાય છે. આવો આલાસ જ એ

કહેવાતા પ્રેમને “કલા” બનાવી મૂકે છે અને સાતસાતની રીતસાતથી માનવી એ “કલા” બનાવ કરવા મથે છે. પણ “પ્રેમ” એ વાસ્તવમાં કોઈ કલા નથી, એ તો છે પ્રાણી જગતી એક પ્રકારની સ્વયંભૂ અને અતિ શુદ્ધ, ઉચ્ચ, પવિત્ર તથા ત્યાગમય ભાવના. એ તો છે અંતરે જન્મેલો કોઈ સ્વયંભૂ જીવનધનકાર, જે જીવન સાથે જ જડાયેલો હોય છે. અને એટલે જ પ્રેમ એ “જીવન”-છે. સાચો ને ગહન પ્રેમ કોઈ વાર સર્વાંશે મૂળો હોય છે અને શબ્દોથી પર હોય છે.

અને અંતરે ત્યારે “વામના” જાગે છે ત્યારે તો એ કહેવાતો પ્રેમ “કલા” સુદાં પણ ગહેતો નથી-એ એક ક્ષણિક “આવેગ” જ બની જાય છે ! પ્રેમ જેટલો વિશુદ્ધ છે, વાસના એટલી જ મલીન છે.

આજે તો પ્રેમના નામ હેઠળ જ્યાંત્યાં “પ્રેમની કલા” કે “વાસનાના તણખા” જ નજરે પડે છે. આજે તો નવલકથાઓમાં, નવલિકાઓમાં, નાટકોમાં અને બોલપટોમાં “પ્રેમ”, “પ્રેમ” ને પ્રેમ જ નજરે ચડે છે પણ એમાંનો મોટો ભાગ ખરી રીતે તો ‘પ્રેમનો દેખાડો’ જ હોય છે, કેમ કે સાચો પ્રેમ તો એટલો બધો સૂક્ષ્મ, શુદ્ધ અને પવિત્ર હોય છે કે તેને દેખાડો સંભવતો જ નથી કે તેમાં કોઈ ઉપજાવેલ કલાતત્ત્વને અવકાશ જ નથી !

પ્રભુ જેટલો પવિત્ર છે, ધરતી જેટલી પવિત્ર છે, વિશાળ જ્યોત્ષ્ણ જેટલું પવિત્ર છે, પ્રકૃતિ જેટલી પવિત્ર છે,

પશ્ચાતાપનાં આંસુ જેટલાં પવિત્ર છે, માતા જેટલી પવિત્ર છે અને જગતનો પ્રકાશ પહેલી જ વાર જોનાર બાળક જેટલું પવિત્ર છે એથી ये વધારે પવિત્ર “સાચો પ્રેમ” છે. એટલા માટે જ કહ્યું છે કે “પ્રેમ એ પ્રભુ છે અને પ્રભુ એ પ્રેમ છે !”

‘ પહેલાં જવાબદારી, પછી જ હક્ક

માનવી પોતાનું સાચું મૂલ્યાંકન સમજતો થાય અને પોતાના જન્મસિદ્ધ અધિકારો માગતો થાય એ વ્યાજબી જ છે. આજના યુગનો માનવી હવે તો પોતાના અધિકારોની બાબતમાં સંપૂર્ણ જાગૃત થઈ ગયો છે. આજે તો કોઈ પણ એક દેશ, જાતિ, સમાજ કે વ્યક્તિ અન્ય દેશ, જાતિ, સમાજ કે વ્યક્તિના હક્કો રૂખાડી કે દબાવી શકે નહિ એટલી જાગૃતિ માનવજાતમાં આવી છે ! પરિણામે કેટલીક વાર હક્કો માગવાની અને આપવાની બાબતમાં ઘર્ષણો પણ જન્મે છે.

પણ હક્ક માગનાર એ હક્કને લાયક જ હોય એવું પણ સદા હોતું નથી. હક્ક મેળવવાની લાયકાત ક્યારે પ્રાપ્ત થઈ લેખાય એ પ્રશ્નનો આપણે હવે તાત્ત્વિક વિચાર કરીએ:

હક્ક એ એક પ્રકારનો ભોગવટો છે. એ ભોગવટો માગવાની હક્ક માગનારમાં યોગ્યતા છે કે નહિ એ જ પ્રશ્ન હક્ક માગનાર ને હક્ક આપનાર ઉભય માટે મહત્વનો છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પણ પ્રકારનો હક્ક માગે એટલે

તેને એ મળવો જ જોઈએ એવો સિદ્ધાંત તો ન જ તાર્કીક શકાય. હક્ક માગનારની એ હક્ક માટેની લાચકાત જ એની માગણીની ચોખ્ખાચોખ્ખતાનો નિર્ણય કરી શકે.

હક્ક કે અધિકાર માગવાનો હક્ક તમને ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તમે તમારી “જવાબદારી” સમજતા થાઓ. સમજતા થાઓ એટલું જ નહિ પણ એ જવાબદારી ચોખ્ખી રીતે અદા પણ કરતા થાઓ. હક્કનો પાયો જ જવાબદારી છે. જવાબદારી એ બીજ છે, હક્ક એ બીજ વાવ્યા પછી ઊગી નીકળનારું વૃક્ષ છે.

જવાબદારી અને હક્ક વચ્ચેનો સંબંધ હવે એકં સરળ દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરીશ :

ધારો કે એક મીલમજૂર કોઈ મીલમાં કામ કરે છે. એણે અમુક કલાક સુધી કામ આપીને બદલામાં અમુક પગાર અને અમુક હક્કો મેળવવાના હોય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એ મજૂરના શ્રમનો અને એ મીલમાલિક શેઠના ધનનો ‘અદલાબદલો’ થાય છે. મજૂર અમુક પ્રમાણમાં પોતાનો શ્રમ આપીને અમુક પ્રમાણમાં ધન મેળવે છે, ત્યારે શેઠ અમુક પ્રમાણમાં પોતાનું ધન આપીને અમુક પ્રમાણમાં કામ મેળવે છે. આ અદલાબદલાને ત્રાજવાની ઉપમા આપીએ તો એમ કહી શકાય કે એના એક પટલામાં ધન છે અને બીજા પટલામાં શ્રમ છે. ત્રાજવાનાં બેઉ પટલાં સરખાં રહે તો જ બેઉ પટ્ટો પોતાની લેવડદેવડમાં પ્રમાણિક રહ્યા લેખાય. હવે મીલમજૂર કામચોરી કરે એટલે કે

પોતાની 'જવાબદારી' પૂરેપૂરી અદા ન કરે અને બદલામાં નક્કી થયેલો પગાર તેમ જ હક્કો મેળવે તો લેવડદેવડમાં એણે ઠગાઈ કરી કહેવાય. એ જ રીતે જો પગાર આપવામાં કે હક્કો આપવામાં શેઠ પણ દાનતચેરી દેખાડે તો તેણે પણ ઠગાઈ કરી કહેવાય.

આ પરથી ફલિત થાય છે કે જવાબદારી પૂરેપૂરી અદા કરનાર જ હક્કને લાયક છે. હક્ક માગવો એમાં કશું જ ખોટું નથી, પણ જવાબદારી પૂરેપૂરી અદા કર્યા વિના હક્ક માગવો એ જ ખોટું છે. જેમ રૂપિયો વટાવીને સો પૈસા મેળવી શકાય તેમ જવાબદારી વટાવીને બધા હક્કો મેળવી શકાય. પણ તમારી જવાબદારીનો એ સિક્કો ખોટો કે ખોટો તો ન જ હોવો જોઈએ.

જવાબદારી એ હક્કની જનેતા છે, માટે પહેલાં જવાબદારી અને પછી જ હક્ક.

“હિંસા”નો એક સૂક્ષ્મ પ્રકાર

લગભગ '૩૫-૩૬'ની આ વાત છે. કલકત્તાના ગુજરાતીઓએ ડૉ. પ્રફુલ્લચન્દ્ર ઘોષના પ્રમુખપદે ગાંધીજીનું ઊજવી હતી. હું એ સભામાં હાજર હતો. ડૉ. ઘોષ જેવા ગાંધીજીના ચુસ્ત અનુયાયીઓ ભારતભરમાંથી બહુ ઓછા મળી આવશે. એકી દહીના, છેક જ સરળ અને સાદા, પ્રેમાવશાળી વ્યક્તિત્વ વિનાના પણ હૃદય અને બુદ્ધિની અખૂટ સંપત્તિ ધરાવતા તેમ જ પ્રખર સિદ્ધાંતવાદી ડૉ.

પ્રફુલ્લચન્દ્ર ઘોષ મને એ સભામાં ખરેખર વંદનીય લાગ્યા હતા. પ્રમુખપદેથી ઉપસંહારમાં એમણે જે કહ્યું તેનો સાશંક કંઈક આવો હતો : “તમારા ગુજરાતીઓનો મોટો ભાગ વેપારીઓનો છે એટલે ગાંધીજીના બધા સિદ્ધાંતો તમે ન પાળી શકો એ હું સમજી શકું છું. ગાંધીજીની સૂક્ષ્મતાને, એમના પવિત્રતમ જીવનને અને સિદ્ધાંતપાલનના એમના ચુસ્ત સિદ્ધાંતને તમારાથી ન જ આંખી શકાય. પણ જો તમે તમારી પેઢી કે હુકાનમાં કામ કરતા મધ્યમ વર્ગના સામાન્ય કારકૂનનાં સુખદુઃખ જાણવાની ઠરકાર રાખો અને તેમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી તેમને તમારાથી શક્ય એટલી સહાય કરવાની તત્પરતા દાખવો તો તમે પણ સાચી રીતે ‘અહિંસા’નું પાલન કર્યું છે, એમ હું કહીશ; કેમ કે આ પ્રકારની સક્રિય સહાનુભૂતિ એ પણ ‘અહિંસા’નો જ એક સૂક્ષ્મ પ્રકાર છે.”

ડૉ. પ્રફુલ્લચન્દ્ર ઘોષે એ વેળા કહેલી આ વાત આજ લગભગ ૩૮-૩૯ વર્ષ પછી પણ હું ભૂલી શક્યો નથી અને જીવનભર ભૂલી શકીશ પણ નહિ. એમની એ વાત પરથી મને થોડાક વિચાર સ્ફૂરે છે તે અહીં લખું છું :

જેમ ‘અહિંસા’નો એ સૂક્ષ્મ પ્રકાર એમણે કહ્યો તેમ ‘હિંસા’નો ય કોઈ સૂક્ષ્મ પ્રકાર હશે ખરો ? શું કોઈને શારીરિક રીતે ધ્રુજ પહોંચાડીએ ત્યારે જ ‘હિંસા’ કરી કહેવાય ? ‘હિંસા’ના કોઈ માનસિક પ્રકારો પણ હશે ખરો ?

હવે તાત્વિક રીતે આનો વિચાર કરીએ :

જેમ શારીરિક રીતે સામાને ઇતિ પહોંચાડીએ તો એ શારીરિક 'હિંસા' થઈ લેખાય એ જ રીતે સામાના હૈયાને આપણે માનસિક આઘાત પહોંચાડવામાં કારણભૂત થઈએ તો એ પણ મારા નમ્ર મતે તો એક પ્રકારની સૂક્ષ્મ 'હિંસા' જ લેખાય.

થોડાંક દષ્ટાંતો : તમે કોઈને મળવાનો વાચદો આપ્યો હોય ને કશા જ કારણ વગર કેવળ તમારી બેદરકાર ટેવને કારણે જ તમે એ વાચદો પાળો નહિ, એ પણ એક પ્રકારની સૂક્ષ્મ નૈતિક 'હિંસા' જ છે. સામાની લાગણીનો રજમાત્ર વિચાર ગમ્યા વિના તમે તેના પ્રત્યે તમારી ધૂનમાં કે તમારા અહમ્માં ગમે તેવું વર્તન દાખવો એ પણ એક જાતની સૂક્ષ્મ 'હિંસા' જ છે. સામાના સમયનો વિચાર શમ્યા વિના તમે નકામે સામાનો વખત ખર્ચાડો એ પણ એક સૂક્ષ્મ 'હિંસા' જ છે. આપણી ગમે તેવી ટેવોથી અને આપણા બિનજવાબદાર વર્તનથી આપણે જો આપણા પાડોશીને અગવડમાં મૂકીએ તો એ એ સૂક્ષ્મ 'હિંસા' જ છે.

તમારા દૈનિક જીવનમાં આવી અનેક સૂક્ષ્મ 'હિંસા'ઓ તમે જાણ્યે અજાણ્યે આચરતા હોશો. એવી નૈતિક અને માનસિક હિંસાઓથી તમે સાવધ થઈ જાઓ ને એવી 'હિંસા' તમારા દૈનિક જીવનમાં નહિવત્ હોય ત્યારે જ તમારું જીવન સારી રીતે ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચેલું અને ચોગ્યતાપૂર્વક ઘડાયેલું ગણજો. અને ત્યારે જ તમે ગાંધીજીના ભારતના સાચા નાનગરિક બન્યા લેખાશો.

વિજયનું પ્રથમ સોપાન

વિજયને વિશ્વમાં ઓ આવકારે છે. વિજય મેળવવા કાળે માનવી ભગીરથ પ્રયાસો આઢરે છે અને છેવટે પોતાના પુરુષાર્થથી વિજય મેળવી પણ શકે છે. પણ મોટા ભાગના માનવીઓ વિજયની મિદિને વયાં પધી એ વિજયના પ્રથમ સોપાનને ભૂલી જ નય છે ! વિજયનું પ્રથમ સોપાન તો છે ‘પરાજય’ !

રાજવીઓના, સેનાપતિઓના, મુત્સદ્દીઓના, ઉદ્યોગ-પતિઓના, સાક્ષરોના, કલાકારોના અને “સ્કોલરો” ના જીવનપ્રતિદાનો તમે ઉકેલ્યો તો મોટે ભાગે તમને જણાશે કે એમના વિજયનું સૌપ્રથમ સોપાન તો ‘પરાજય’ જ હતું ! એ સોપાન દ્વારા જ એ સૌ આગળ વધ્યા હતા અને છેવટે વિજયની કક્ષાએ પહોંચ્યા હતા. એમનો “પરાજય” જ એમને “વિજય” કાળે પ્રેરણા આપનાર બન્યો હતો ! પરાજયથી પરાજય પામીને વિજયનો વિચાર ત્યાગી દે એવો દુર્ખંભતમ માનવી તો આ જગત માટે ભારરૂપ જ લેખાય, કેમ કે પરાજય એ તો એક ‘પરિસ્થિતિ’ જ માત્ર છે—સનાતન મત્ય નથી. ‘પરિસ્થિતિ’ને તો પ્રયાસોથી સદા ચપલટાવી શકાય છે અને એવા પ્રયાસો જે ન કરે તેને જીવનમાં આગળ વધવાનો કે વિજયને વરવાનો કયો જ અધિકાર નથી.

વિજયનું ગર્ભાગ્રીજ તો “પરાજય” જ રહે છે અને વિજયનો એ સાચો જન્મદાતા છે, એ વાત કદી ભૂલવી

ન જોઈએ. પરાજય પામનારને જ વિજયપથે વિચરવાનો પરવાનો ("પાસપોર્ટ") મળે છે. વસ્તુતઃ તો પરાજય એ વિજય માટેનો એક પ્રકારનો ગૂઢ સંકેત જ છે. માનવીએ એ સંકેત સમજી લેવો જોઈએ અને હતાશાને અંખેરીને વિજયપથે વિચરવા કાળે કટીબદ્ધ થવું જોઈએ.

હોલીવૂડમાં મૂકે ચિત્રોના જમાનામાં દિગ્દર્શક ડી. ડબ્લ્યૂ. ગ્રીફીથ પોતાના સમયનો સૌથી મહાન દિગ્દર્શક લેખાતો. એની પાસે એક વાર નોરમા શેરર નામે એક સુવતી ચલચિત્રોમાં કામ કરવાની ધારણાથી આવી. એનો "ટેસ્ટ" લીધા પછી દિગ્દર્શક ગ્રીફીથે કહ્યું: "Go home. You are quite unfit for movics." (ઘેર જાઓ. ચલચિત્રોમાં કામ કરવાની તમારામાં લાયકાત જ નથી). એ જ સુવતી થોડાં વર્ષો પછી હોલીવૂડની આગેવાન નટી લેખાઈ અને 'રામીઆ બ્યુલીએટ'ના અતિ વિખ્યાત ચિત્રપટમાં એણે બ્યુલીએટની ભૂમિકા ખૂબ જ સફળતાથી ભજવી !

આપણા પત્રકારજગતમાં અત્યંત જાણીતા અને સાહસિક પત્રકાર સ્વર્ગસ્થ અમૃતલાલ શેઠ એક વેળા સૌરાષ્ટ્રના એક ગામડામાં અતિ સામાન્ય શિક્ષક જ હતા ! કોઈક સિદ્ધાંતની વાત આવતાં એમણે એ નોકરી છોડી. "મારું હવે શી - રીતે ચાલશે ?" એ વિચારે પ્રથમ તો થોડાંક હતાશ પણ થયા. નોકરી છોડ્યા બદલ મનમાં પસ્તાયા પેણ ખરાં. પણ એ પછી દઢ જનીને એમણે પ્રજાજી પુરુષાર્થ

આદર્યો ને છેવટે એમણે પત્રકારજગતમાં કેવી સિદ્ધિ મેળવી તે આપણે સૌ જાણીએ છીએ.

આવાં તો અનેક દૃષ્ટાંતો મળી આવશે. જીવનમાં જેને કદી ય પગજયનો સામનો ન કરવો પડ્યો હોય એવો માનવી તો આ જગતમાં તમને જાણ્યે જ મળશે.

પરાજય આવે ત્યારે એને વિજયના શુભ સંકેત રૂપે હસતે મોઝે વધાવજો ! જીવનની એ પણ એક ‘અનિવાર્ય’ પરિસ્થિતિ છે એમ માની લેજો ને તમારા પરાજય પર હસતી દુનિયા પર તમે હસી નાખીને અંતરે પ્રબળ પુરુષાર્થની ભાવના ભરજો, અને પછી છેવટે વિજય તમારો જ છે !

કાગળનાં ફૂલ

કાગળનાં ફૂલોં ચે કેવાં સુંદર હોય છે ! જોતાં જ આંખ એમના પર ચોટી ઝટે છે. એના વિવિધ મોહક રંગો ચિત્તને ઘડીભર પ્રસન્નતાનો એક આછો સ્પર્શ આપી નાથ છે, પણ ઘડી પછી વિચાર આવે છે : “અરે ! આ તો બધાં ‘કૃત્રિમ’ ફૂલોં છે. એમાં જીવ તો છે, પણ કુસુમના આત્મા સમી ‘મુગધ’ ક્યાં છે ? એમાં દેહની ભલક છે, પણ આત્માની મારી ‘મુવાસ’ નથી.”

તમે માનશો ? હું ત્યારે ત્યારે આજની કેળવણી વિશે અને એવી કેળવણી પામેલા આજનાં યુવક-યુવતીઓ વિશે વિચાર કરું છું ત્યારે મારે અંતરે આવી જ ભાવના જન્મે છે અને મને લાગે છે કે આજનાં યુવક-યુવતીઓમાં ‘ગ’ છે, પણ આત્માની સાચી ‘મુવાસ’ નથી.

કેળવણીનો હેતુ આત્મવિકાસ જ હોઈ શકે. માનવીનો સર્વાંગી વિકાસ થાય તો જ તેની કેળવણી સંપૂર્ણ લેખાય. આત્મવિકાસ વિનાના વિકાસને 'સર્વાંગી' શી રીતે લેખી શકાય ? કેવળ અક્ષરજ્ઞાનમાં, કેવળ માહિતી-પ્રચૂરતામાં કે કેવળ દૃષ્ટિની વિશાળતામાં કેળવણી પૂરી થતી નથી. કેળવણીનું એ અંતિમ ધ્યેય પણ નથી. એ બધાં તો તમારાં સર્વાંગી વિકાસનાં 'સાધનો' માત્ર છે—સાધ્ય તો છે આત્મવિકાસશીલ ચારિત્ર્ય. માનવજીવનને જો આપણે કુસુમની ઉપમા આપીએ તો આ આત્મવિકાસ જ એ કુસુમની 'સુવાસ' છે. આત્મવિકાસશીલ ચારિત્ર્ય વિનાનું માનવજીવન સુંગંધ વિનાનાં 'રંગીન' પણ 'કૃત્રિમ' કાગળનાં ફૂલ મરખું છે.

આજનાં યુવક-યુવતીઓમાં અક્ષરજ્ઞાન, માહિતી-પ્રાચૂર્ય, દૃષ્ટિની વિશાળતા, સુધડતા, તરવરાટ, ગમે તે લોગે આગળ વધવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા વગેરે ગુણો જરૂર નજરે પડે છે. અમુક અંશે એ ગુણો આવશ્યક પણ છે. એનાં રંગો કાગળનાં ફૂલો સરખા સુંદર છે. પણ આત્મવિકાસશીલ ચારિત્ર્યની સુવાસ સમાં વિનય, શિસ્ત, ત્યાગ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ તથા સંસ્કારના ગુણો દુર્લભ એ આજનાં યુવકયુવતીઓમાં બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં મળી આવે છે. સુખ વિશેની એમની વ્યાખ્યા એ સાંચા સુખની નથી. 'કેરીઅર' વિશેના વિચારો એ સાચા વિચારો નથી. એક દૃષ્ટાંતથી સમજાવું. કોઈક બાપ પોતાનું સર્વ સુખ

ત્યાગીને, પોતાની સર્વ શક્તિઓ નીચાવીને પોતાના દીકરાને ભણાવે. એ દીકરો સારા શુભ મેળવીને વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપાધિ પામે. હવે તમે વિચારો કે એ બેમાંથી કોની 'કેરીઅર' ચઢિયાતી ? તમે અને કદાચ હુનિયા પણ કહેશે કે 'કેરીઅર' તો દીકરાની જ ચઢિયાતી લેખાય (કેમ કે આપણે 'કેરીઅર'નો અર્થ જ એવા પ્રકારના 'અર્થ'માં ઘટાવીએ છીએ). પણ હું માનવા તૈયાર નથી. એ દીકરા કરતાં પણ એ બાપની 'કેરીઅર' અનેક ગણી ચઢિયાતી છે એમ હું માનું છું, કેમ કે તેણે કેળવણીના અંતિમ ધ્યેય સમો આત્મવિકાસ સાધીને એ દ્વારા 'ત્યાગ'ની ભાવનાને જીવનમાં ઉતારી અને જાતે કપ્ટો વેડીને પણ દીકરાને ભણાવ્યો. દીકરો કાગળના અતિ સુંદર અને રંગીન કૂલ જેવો છે, બાપ વનવગડાના કેઈ સૌરભમય પુષ્પ સમો છે.

જો તમારામાં વિનય ન આવે, વડીલ માટે પૂજ્ય-ભાવ ન આવે, સામાના 'ત્યાગ'ને માપવાની ને જાતે ત્યાગ આચરવાની વૃત્તિ ન વિકસી હોય, શિસ્ત ન હોય, તમારી પોતાની કહેવાય એવી સંસ્કૃતિ માટે આગ્રહ ન હોય તો માનજો કે તમારી કેળવણી અધૂરી જ છે. અને તમે દેખાવે તો કાગળના કૂલ સરખા સુંદર છો. પણ તમારામાં સુવાસ નથી. માનવીને સાચા અર્થમાં માનવી બનાવે એને જ 'સાચી કેળવણી' કહી શકાય. તમારું મગજ તો ભરી દે, પણ તમારા આત્માને ખાલીખમ જ રાખે એને 'સાચી કેળવણી' શી રીતે કહી શકાય ?

આને વિશે તમે વિચારતા થશો તો હું આ નાનકડો લેખ લખ્યો-સાર્થક લેખીશ. તમે આ વિશે જરૂર વિચારો. તમારા પોતાના વૈયક્તિક જીવન કાળે, તમારા સમાજ કાળે, તમારી સંસ્કૃતિ કાળે અને તમારા દેશ કાળે તમે આવું વિચારતા થાઓ એ અતિ જરૂરનું છે.

વિદ્યાર્થી અને ઈતર વાંચન

‘શારીરિક વિકાસ કાળે જેમ ખોરાક જરૂરી છે તેમ માનસિક વિકાસાર્થે વાંચન આવશ્યક છે. પણ જેમ ગમે તે-ખોરાક ખાઈ લેવાથી યોગ્ય પોષણ અને વિકાસ મળતાં નથી તેમ હાથે ચઢે-તે વાંચી લેવાથી આપણું યોગ્ય જીવન-ઘડતર થતું નથી. એટલા માટે જેમ દરેક વ્યક્તિએ પોતાના શરીરને ભાકું આવતા ખોરાકો નક્કી કરવાની ખાસ જરૂર છે તેમ પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાના જીવનઘડતર કાળે શું વાંચવું અને કેવા પ્રકારનું સાહિત્ય વાંચવું એ નક્કી કરવું પણ જરૂરી છે-એમાં યે વિદ્યાર્થીઓએ તો ખાસ.

આ યુગમાં હાલતાંચાલતાં જેમ આપણી નજરે ઉપાહારગૃહો પડે છે તેમ ત્યાં નજર નાખો ત્યાં દૈનિકો, સાપ્તાહિકો, માસિકો અને પુસ્તકો પ્રગટ થતાં દેખાય છે! એમાંથી શું વાંચવું ને શું ન વાંચવું-ત્યાગવું એ પ્રશ્ન વિદ્યાર્થીએ વિચારવા સરખો છે. હાથમાં આવે તે વાંચી લેવાથી અર્થ નહિ સર. એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર વિપરિત અસર પણ જન્મશે.

પ્રાથમિક શાળામાં લણતાં યાજકો સ્વાભાવિક રીતે

જ મોટા ટાઈપમાં છાપેલું સચિત્ર બાલસાહિત્ય તેમ જ બાલસામયિકો વાંચવા પ્રેરાય છે. આવું સાહિત્ય બાળકોનું રંજન કરે છે, પણ અત્યારે સર્જાતું એમાંનું મોટા ભાગનું સાહિત્ય બાળકોને સ્વપ્નમેવી, પદ્માયનવાદી અને ચમત્કારોમાં માનનારાં બનાવી દેનારું હોય છે. એટલે રાજ બરોજ સર્જતા આપણા બાલસાહિત્યમાંથી શું વાંચવું ને શું ન વાંચવું એ માટે બાળકોને માર્ગદર્શનની ખાસ જરૂર છે. આપણાં બાળકો પરિશ્રમી, આપમેળે આગળ વધનારાં, દેશપ્રેમી, સાહસિક, ચિસ્તપ્રેમી અને સુશીલ અને એવાં બાલવાચન માટે આપણા વડીલો અને શિક્ષકોએ આપણાં બાળકોને માર્ગદર્શન આપવાની ખાસ જરૂર છે.

માધ્યમિક શાળામાં લઘુત્તો વિદ્યાર્થી સામાન્યતઃ વાર્તાનાં પુસ્તકો વાંચવા પ્રેરાય છે. જે વાર્તાપુસ્તક હાથે ચઢે તે તત્કાળ વાંચી નાખવાની વૃત્તિ હોય છે. બસૂસી વાર્તાઓનાં અને વાર્તાપ્રવાહમાં શ્રુતત જેવી રાખે એવાં પુસ્તકો વાંચવામાં એને રસ પડે છે. એ ઝડપથી ઉપરછઠ્ઠી રીતે અને કેવળ વાર્તાની ઘટનાઓમાં રસ લઈને વાંચે છે. આ હાનિકારક છે. માધ્યમિક શાળામાં લઘુત્તો વિદ્યાર્થીએ પ્રેરણાત્મક ઐતિહાસિક વાર્તાઓ-પોતાના દેશની અને અન્ય દેશોની-વાચવી આવશ્યક છે. વળી સરળ ભાષામાં લખાયેલાં મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું વાચન પણ એ વેળાના તેના જીવનઘડતરમાં ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડશે. આ માટે પણ વડીલોએ અને શિક્ષકોએ માર્ગદર્શન આપવું આવશ્યક છે.

હાઈ સ્કૂલમાં લાભુતો વિદ્યાર્થી સામાજિક નવલોનો અને ઇતર પરચુલ વાચનનો રસિયો હોય છે. પણ સામ- ચિકવાંચનમાં તો આજે તેને હાથે બિનજવાબદાર હલકાં સિનેપત્રો અને હળવાં વાર્તામાસિકો જ ગ્રહી જાય છે. ચલચિત્રોમાં ને નટનટીઓની અંગત વાતોમાં તે ઘણો રસ લેતો થઈ જાય છે અને કેવળ સારાં જ ચિત્રો જોવાનો ને સાઈ જ વાંચન વાંચવાનો આશ્રય તે લાગ્યે જ સેવતો હોય છે. હાઈ સ્કૂલના વિદ્યાર્થી માટે મોટું લાયસ્થાન “હલકાં સામયિકો” જ છે. આની સામે વડીલો તેમ જ શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ વારંવાર લાલ બત્તી ધરતા રહે એ સવિશેષ જરૂરી છે.

કોલેજનો વિદ્યાર્થી પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનાં પુસ્તકો પણ વાંચે છે. જગતસાહિત્યમાં ડોક્રિયું કરવાની એને તક મળે છે. એ ઘણું ઘણું વાંચે છે ખરો, કેટલુંક તો સાડું ચે વાંચે છે ખરો, પણ એ વાચનને જીવનમાં એ લાગ્યે જ ઉતારતો હોય છે. આતું કારણ એની આત્મપાસતું આજતું હળવું, બિનજવાબદાર અને વિલાસી વાતાવરણ જ છે. વળી એના વાચનમાંનાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને પાશ્ચાત્ય જીવનનો ચળકાટ એને આંજ નાખતાં હોય છે. મોટા ભાગના સાહિત્યમાંનું, ચલચિત્રોમાંનું, નાટકો, નવલકથાઓ અને નવલિકાઓમાંનું જાતીય આકર્ષણ-તેની ખુવાવસ્થાને કારણે સવિશેષ-તેને આકર્ષી રહે છે. આની સામે પણ તેને યોગ્ય ચેતવણીના સૂરો સંભળાવતા રહેવાની અને તેને સાચે માર્ગે દોરવાની એટલી જ જરૂર રહે છે.

સૌથી ઉત્તમ અને વ્યાવહારિક માર્ગ તો એ જ છે કે પ્રત્યેક પ્રાદેશિક ભાષામાં તે તે ભાષાના વિદ્વાનોની, કેળવણીકારોની અને અનુવાદીઓની એક સમિતિ નિમાય, જે પ્રાથમિક શાળાના બાળકથી માંડીને પ્રૌઢ વયની વ્યક્તિએ પોતાની ભાષાનાં ક્યાં ક્યાં પુસ્તકો અને સામયિકો વાંચવાં એ વિશેનો સ્પષ્ટ નામોલ્લેખ કરતી એક માર્ગદર્શક યાદી પ્રત્યેક વર્ષે બહાર પાડતી રહે.

કરવા જેવું એ “બુધેરે” કરવા જેવું

અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે “Any thing worth doing is worth doing well.” એટલે કે “કરવા જેવું કોઈ પણ કામ સારી રીતે કરવા જેવું જ હોય છે.”

આ સૂત્ર બહુ ઓછા માણસો સમજે છે. એને જીવનમાં તો એથી ય ઓછા માણસો ઉતારે છે. આપણે જોને “નાનાં” કામો લેખીએ છીએ ને જેમનાં પ્રતિ મદદ દુર્લભ સેવીએ છીએ એ વાસ્તવિક રીતે તો “નાનાં” કામો નથી. આપણે એ ભૂલી જઈએ છીએ કે સાગર જેમ અગણિત જલખિંદુઓનો બનેલો છે તેમ આપણું જીવન પણ અનેક નાનાંમોટાં કામોનું બનેલું છે—એકલાં મોટાં કામોનું જ નહિ. ખરી રીતે તો જીવનમાં કોઈ પણ કામ “નાનું” નથી. બહારથી મોટું પરિણામ દેખાડનાર કામને આપણે મોટું કામ લેખીએ છીએ, પણ એ વાત તો આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે એવાં મોટાં કામોના પાયામાં તો પેલાં “નાનાં” કામો જ રહેલાં હોય છે. વળી કેટલીક વાર આડક-

તરી રીતે નાનાં કામોનાં પણ મોટાં પરિણામો—સારાં કે નરસાં—આવે છે. હાખલા તરીકે તમારા શરીરના એકાદ નાનકડા જખમ તરફ તમે દુર્લક્ષ સેવો તો એ કંદાય “સેપ્ટિક” (જંતુજન્ય) બનીને તમારે માટે એ લયંકર ણિમારીરૂપ કે કોઈક વાર જીવલેણ પણ નીવડે !

સાંજે ઘેર આવી તમારાં કપડાં ઉતારીને ગમે ત્યાં ફેંકો છો તો બીજે દિવસે ઓફિસે જતી વેળા કેવી શોધારોધ કરવી પડે છે ? તમે એ વેળા કેવા અકળાઈ જાઓ છો ? અમુક પુસ્તક તમારી પાસે હોય છતાં જરૂર પડ્યે તમને એ ન લાધે—તમારી એ પુસ્તક ઠેકાણે રાખવાની બેઠરકારીને કારણે—તો તમને કેવી લાગણી થાય છે ? તમારા રોજિંદા જીવનમાં જો તમે નાનાં નાના કામો ચોક્કસાઈપૂર્વક ન કરો તો કેવી કેવી ગૂંચવણો ઊભી થઈ જાય છે ?

ગાંધીજી પોતાના પર આવેલા કાળજીમાંની એક નાની સૂરખી ટાંચણી પણ સંભાળીને રાખતા ! એક માંદા છોકરા માટે એક વાર ગાંધીજીએ જાતે કાળજી અને રસપૂર્વક ઢોફી બતાવીને એ માંદા છોકરાને પ્રેમપૂર્વક પાઈ હતી ! એક વાર કરતુરખાને મીઠી બિંદમાં જોઈને તેમને ન ઉઠાડતાં તેમનું એ વેળાનું ગૃહકાર્ય ગાંધીજીએ જાતે કરી લીધું હતું ! આવી આવી નાની બાબતો પ્રત્યે ગાંધીજી લક્ષ આપતા એથી જ એ એટલા મહાન હતા.

તમારે કરવાનું કોઈ પણ નાનું કામ તમારા જીવનનો એક મહત્વનો જ અંશ છે એમ માનો. જાણી-

ધોવામાં, ખાવાપીવામાં, હાલવાચાલવામાં, ટ્રામ-બસમાં ચોગ્ય રીતે બેસવામાં, બહેર સ્થળે જવાબદારીપૂર્વક વર્તવામાં, આપણી નાની નાની ચીજો વ્યવસ્થિત રીતે ઠેકાણે રાખવામાં ને એવી બીજી અનેક નાની લાગતી બાબતોમાં આપણે સામાન્યતઃ બેદરકાર જ રહીએ છીએ. પરિણામે દેટલીક વાર આપણે પોતે વ્યગ્ર બની જઈએ છીએ ને દેટલીક વાર સામાને વ્યગ્ર બનાવીએ છીએ. તપૂરતું બધું જીવન ખસૂં જતી જાય છે !

તમારા જીવનનાં દૈનિક કામોને તમે અવગણીશો નહિ ને એ કામો તમે રસપૂર્વક, પ્રેમપૂર્વક, ચીવટાઈથી અને નિયમિતતાથી કરજો. એથી તમારા જીવનમાં એ નાનાં કામો પણ એક પ્રકારની મધુર સંવાદિતા લાવશે અને જીવન તમારે માટે તેમ જ બીજાઓને માટે સુખરૂપ બની રહેશે.

જીવનમાં જે કંઈ કરવા જેવું છે તે “સુપેર” જ કરવા જેવું છે, એ સત્ય કદી ભૂલશો નહિ.

દેહ માનવીનો, દાંત હાથીનો !

દેખાડવાના ને ચાવવાના દાંત હાથીને જુદા હોય છે. હાથીને જ શા માટે, આ મુગમાં તો અનેક માનવીઓને પણ, તેમનો દેહ માનવીનો હોવા છતાં, હાથીની પેઠે દેખાડવાના ને ચાવવાના દાંત જુદા હોય છે ! એનાં થોડાંક દૃષ્ટાંતો આ ટૂંકા લેખમાં આપીશ, જેથી આજની દુનિયાના માનસનું તમને સાચું દર્શન થાય.

“ હિંદી-ચીની ભાઈ ભાઈ ! ” એ સૂત્રથી ભારતવાસી-
ઓએ અને ચીનાઓએ એક ઠાળે ગગન ગજવી મૂક્યું
હતું. પણ એમાંના એક ભાઈનો દેહ માનવીનો હોવા છતાં
એના હાંત હાથીના હતા એટલે જ જગતમાં ખરેખર શાંતિ
સ્થપાય એ કાળે સદૈવ સહૃદયતાથી પ્રયત્નશીલ રહેતા
આપણા સ્વ. વડા - પ્રધાન. પંડિત નહેરુ મુંઝવણમાં
મુકાઈ ગયા હતા !

- થોડાં વર્ષ પહેલાં ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રનાં અલગ
રાજ્યો થવાં જોઈએ એવું આંદોલન કરનારાઓને “રાષ્ટ્ર-
દ્રોહી” લેખવામાં આવતા. એવા સંકુચિત પ્રાંતવાદને રાષ્ટ્રની
એકતા કાળે ધાતક લેખવામાં આવતો. આથી ગુજરાતમાં
થોડો દમનદોર પણ ચરૂ થયો. પણ દમનકારોનો દેહ જ
માનવીનો હતો, તેમના હાંત તો હાથીના જ હતા ! આજે
તેઓ જ ગુજરાતના અલગ રાજ્ય પર આનંદોત્સવ મનાવી
રહ્યા છે ! અને મૂગી કરુણા તો એ છે કે મહાગુજરાતનું
આંદોલન ચલાવનારાઓને અને એ કાળે કપ્ટો સહન
કરનારાઓને આજે કોઈ યાદ પણ કરતું નથી ! આવી છે
હાથીના હાંત ધરાવતી આજની દુનિયા !

મહાગુજરાતના આંદોલન દરમિયાન મોટા ભાગના
અગ્રગણ્ય ગુજરાતી દૈનિકોએ એ અગ્રગણને “રાષ્ટ્રદ્રોહી”
લેખાવીને વખોડેલી એટલું જ નહિ પણ એ પત્રો એ આંદો-
લનના સમાચારોને પણ “ન્યાય” આપતાં નહિ ! આજે
એ જ પત્રકારો “જય જય ગરવી ગુજરાત ” કે “ગુજરાત

મોરી મોરી રે !” નો નાદ ગજવતાં પોતાના પત્રોની ઢગદાર રંગીન પૂર્તિઓ કાઢીને શુજરાતના અલગ રાજ્ય કાળે ગૌરવ લે છે ને પોતાના વાચકોને ગૌરવ લેવા પ્રેરે છે ! થોડાં વર્ષ પહેલાં તેમને માટે જે “રાષ્ટ્રદ્રોહ” હતો એ આજે “દેશપ્રેમ” બની ગયો છે, કેમ કે એ પત્રકારોનો દેહ જ માનવીનો હતો—તેમના હાંત તો હાથીના જ હતા !

“હાથીના હાંત”ના આજના આ યુગમાં માત્ર બાળક જ એ નાનું હોય છે ત્યારે એ રીઝે એ વેળા લોળા શંભુ સરખું ભોળું અને એ ખીજે એ વેળા તાંડવ કરતા શિવ સમું ક્રોધી બને છે. એ પોતાની સ્વાભાવિક ભૂમિઓને કદી ચે દબાવતું નથી, કેમ કે એ વેળા એને હાથીના હાંત આવ્યા હોતા નથી ! પણ પછી જેમ જેમ એ બાળક મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તેને હાથીના હાંત કૂટતા જાય છે !

અને હવે તો સરસ્વતીસેવકોને પણ એ હાંત કૂટતા હોય છે ! મેં કેટલાક શુજરાતી સાક્ષરોને “વિદ્વાન” બન્યા પછી “માનવ” મટી જતા જોયા છે ! તેમની “માનવતા” તેમની કલમમાં જ વસે છે અને કેવળ કાગળ પર જ દૃશ્યમાન થાય છે—તેમના જીવનમાં નહિ ! વાચકને ઘડીભર મુગ્ધ કરી દે એવી એમની કૃતિઓમાં તો દેખાડવાના હાંત હોય છે, ચાવવાના હાંત તો એમના હૈયામાં છાની રીતે ઉગેલા હોય છે ! પોતાનાં સર્જનોમાં મહાત્યાગની અને “પૈસો તો હાથનો મેલ છે !” એવી વાતો કરનારાં એવા વિદ્વાનો વાસ્તવિક જીવનમાં તો “સાચા મુવજુમ્મુ”ની

પાછળ પડ્યા હોય છે, એ વિચારતાં સ્વાભાવિક રીતે જ બોલાર્થ જવાય છે : “દેહ માનવીનો, દાંત હાથીના !”

આજના માનવીની આંધળી દોટ !

તમે જોયું હશે કે વંટોળિયો આવે ત્યારે ધરતી પરની ધૂળ એ વંટોળ લેતી ઊંચે ચડે છે. વંટોળ વહેતો રહે ત્યાં સુધી એ રજકણો ઉપર અવકાશમાં ધૂમ્મા કરે છે અને વંટોળ શમી જતાં એ જ રજકણોને પાછું પતન પામીને ધગશાયી થવું પડે છે. આજનો માનવી મોટે ભાગે આ રજકણો જેવી જ ‘પોકળ પ્રતિષ્ઠા’ મેળવે છે. ‘પોકળ’ એટલા મોટે કે, એ પ્રતિષ્ઠા કે પ્રસિદ્ધિ પાછળ સિદ્ધિ, સત્યનિષ્ઠા કે ઉચ્ચ અને શુદ્ધ ધ્યેય મોટે ભાગે હોતાં નથી. એટલે જ વંટોળિયાની રજકણો પેઠે “પોલી પ્રતિષ્ઠા” થોડી જ વારમાં પછી નીચે આવી જાય છે !

અને છતાં આશ્ચર્ય અને દુઃખની વાત તો એ છે કે આજનો માનવી આવી પોકળ પ્રતિષ્ઠા પાછળ આંધ્ર મીચીને દોટ મૂકે છે ! પ્રતિષ્ઠા કે પ્રસિદ્ધિ એ તો સાચી, મંનિષ્ઠ અને શ્રમસાધ્ય સિદ્ધિની પાછળ ‘આપમેળે’ આવતો ત્રિદ્વિનો પવિત્ર અને સ્થાયી યશઃકુટ છે, એ મત્ત આજનો માનવી મોટે ભાગે વિમરી જતો લાગે છે.

આજના યુગના બે મહારોગો તે ધનલાલસા અને કીર્તિલાલસા. ધનલાલસા આજના યુગમાં તીવ્રતર બનતી જાય છે એનું કારણ એ છે કે આજના યુગમા માનવીની

‘મહત્તાનો માપદંડ ‘પૈસો’ જ ધની જયો છે ! આજના માનવીએ પોતાની જરૂરિયાતો અને વિલાસો જોટલાં બધાં વધારી દીધાં છે કે આજે તો માનવી કાજે ‘પૈસો’ લગભગ ‘અનિવાર્ય’ થઈ પડ્યો છે ! વળી આ ધનલાલસામાં કીર્તિ-લાલસા ભળતાં જેટલું વધુ ધન પોતે મેળવશે જોટલો વધારે મહાન પોતે લેખાશે એવી માન્યતા પણ આજના માનવીના મનનો કેડો મૂકતી નથી ને આજનો માનવી આંખો મીંચીને ધન અને કીર્તિનાં મૃગજળ પાછળ દોડ્યે જ જાય છે !

આને પરિણામે અનેક અનિષ્ટો જન્મે છે, ગમે તે માળે ધન મેળવવામાં આજે માનવીને સંકોચ થતો નથી કે કોઈ નૈતિક સિદ્ધાંત આડે આવતો નથી. પ્રતિષ્ઠા માટે એ ‘પ્રચાર’નો આશ્રય લે છે ને એ રીતે કેવળ પોતાના સ્વાર્થને ખાતર એ આજના યુગના એક મહાદૂષણ ‘પ્રચાર’ને અપનાવે છે. પરિણામે એને પ્રતિષ્ઠા તો મળે છે, પણ તે વંટોળના પેલા રજકણો જેવી જ !

સિદ્ધાંતપ્રિયતા, નીતિપ્રિયતા, ચારિત્ર્ય, ન્યાયપ્રિયતા, પ્રેમાળતા, સંતોષ, ગરવી ગરીબીને જોવાની આંખ, સાચની ખુમારી-આ સર્વ સદ્ગુણો આજનો માનવી આ કારણે જ ગુમાવી બેઠો છે અને તેમને સ્થાને પવન તેવી પીઠ દેવાનો સિદ્ધાંતહીનતાભર્યો સિદ્ધાંત, નીતિ કે ઈશ્વર તરફ આંખમીંચામણાં કરવાની ટેવ, ચારિત્ર્યહીનતા, ગમે તે પ્રકારે આગળ વધવાની ઘેલછા, દંભ, મહત્વાકાંક્ષાના જોઠા હેઠળ લાલસાનો શુભાકાર, ગરીબોને અને ગરીબીને હીણ-

વાની હીન વૃત્તિ, અસત્યનું અસત્ય શરણુ વગેરે દુર્ગુણો આજનો માનવીને ઘેરી વળ્યા છે. અને સૌથી વધારે દુઃખની વાત તો એ છે કે આ સર્વ દુર્ગુણોને જીવનની કંઠેવાતી પ્રગતિ કાળે ‘અનિવાર્ય’ લેખતો આજનો માનવી જીવનનો, જીવનસત્યનો, જીવનમર્મનો કે જીવનધર્મનો તાત્વિક રીતે કદી વિચાર જ કરતો નથી ! એવો પામર અને દયાપાત્ર બની ગયો છે આજના યુગનો દંભી માનવી, જેની ક્ષણિક અને પોદળ પ્રતિષ્ઠા છેવટે વંટોળના પેલા રજકંથોની પેઠે થોડા સમયમાં જ ધરાશાયી થઈ જાય છે !

અસામાન્ય સામાન્યતાને સ્થાને સામાન્ય અસામાન્યતા

કોઈ કોઈ વાર મને આજના યુગના અને જૂના કાળના માનવીઓ વચ્ચેની તુલના કરનારા તાત્વિક વિચારો આવે છે. એવા વિચારોની મારી તારવણી અહીં આપુ છું.

આપણા વડવાઓનાં જીવન પ્રથમ દષ્ટિએ તો આપણને ખૂબ જ “સામાન્ય” લાગે છે. તેઓ ખૂબ જ સાદી રીતે જીવતા. એમ લાગે કે જાણે તેમના જીવનમાં મહત્વકાક્ષા જેવું કશું હતું જ નહિ ! તેઓ નિશાળમાં સામાન્ય અક્ષરજ્ઞાન મેળવતા, પરણતા, ગૃહસ્થાશ્રમ લોગવતા, કમાતા અને ખાતા. બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિઓ બહુ જ ઓછા પ્રમાણમાં કરતા. વાનપ્રસ્થ લોગવ્યા પછી બંહોળા કુટુંબ વચ્ચે આ સંસાર ત્યાગી જતા. આજના યુગના માનવીની દષ્ટિએ આવા જીવનમાં કશી જ “અસામાન્યતા” ન જણાય એ સ્વાભાવિક છે.

પણ વાસ્તવમાં તો એ યુગનાં માનવીઓનાં “સામાન્ય” લાગતાં જીવન - “અસામાન્ય” હતાં-આજના આપણા જીવનની તુલનાએ. નિગ્રાણમાં થોડુંક જ અશરજાન પામ્યા છતાં સત્ય, ચારિત્ર્ય, ધીરજ, સહનશીલતા, સંતોષ, વિવેક સદાચાર, પરોપકાર, પ્રભુમાં અખૂટ શ્રદ્ધા વગેરે સદ્ગુણો આપણા કરતાં તેમનામાં વધારે પ્રમાણમાં વિકસતા હતા. એ રીતે કેળવણીનો અતિમ હેતુ “જીવનઘડતર” - પ્રમાણમાં ઓછી કેળવણી પામ્યા છતાં ય-તેઓ સાધી શકતા. ‘લવ’ (પ્રેમ), સંવનન, સ્નેહલગ્ન, છૂટાછેડા વગેરેથી તેઓ આરાત હતા અને છતાં તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ સુખી નીવડતો, કેમ કે પતિપત્ની બાંધછોડથી તથા દેખાડા વર્ગની અંતરની સાચી પ્રેમાળતાથી ગૃહસંસાર ચાલવતાં. પ્રેમનો “દેખાડો” એ વેળા ન હતો તેમ જ નહોતી એ વેળા સમાન હાલો માટે લડવાની શ્રી કે પુરુષમાં ગાંડી જીદ. શ્રી અને પુરુષનાં કાર્યક્ષેત્ર જુદાં જુદાં હતાં. ઔદિક પ્રવૃત્તિઓ તેઓ બહુ ઓછા પ્રમાણમાં કરતા, કેમ કે તેમને મન “બુદ્ધિ” કરતાં “હૃદય”નું અને “તાર્કિક ઉન્નતિ” કરતાં માનવતાનું મૂલ્ય વધારે હતું. તેઓ પ્રેમાળ, દર્શવ્યશીલ, સંતોષી, પ્રભુમાં શ્રદ્ધા રાખનારા અને એક જ રંગે જીવનારા હતા. કાચંડા જેવા આજના માનવી - પેઠે તેઓ વારંવાર જીવનનો રંગ બદલતા નહિ કે તકવાદી બનતા નહિ. આમ તેઓ બાહ્ય દૃષ્ટિએ “સામાન્ય” દેખાવા છતાં આજના માનવીની સરખામણીમાં “અસામાન્ય” હતા.

આને આપણે તર્ક અને બુદ્ધિમાં ખૂણ જ આગળ વધ્યા

છીએ. આપણે વધારે ચપલ, વધારે પ્રવૃત્તિશીલ, વધારે ઉદ્યમી, વધારે તકવાદી, વધારે સુઘડ અને દેખાવડા, વધારે કેળવણી પામેલા અને વધારે મહત્વાકાંક્ષી બન્યાં છીએ. એ દૃષ્ટિએ આપણે આપણા વડવાઓ કરતાં જરૂર “અસામાન્ય” કહેવાઈએ. પણ સામે પક્ષે આપણે ચારિત્ર્ય, વિવેક, માનવતા, પ્રભુશ્રદ્ધા, દેખાડા વગરનો સાચો ને ઊંડો પ્રેમ, એક જ રંગે સિદ્ધાંતપૂર્વક જીવવાની નિષ્ઠા, સંતોષ, સાદાઈ વગેરે ખોઈ બેઠા છીએ. અને એ રીતે આપણા વડવાઓની તુલનામાં આપણે “સામાન્ય” બની ગયા છીએ ! આપણે દંભ અને દેખાડો એટલો બધો કરીએ છીએ કે આજના યુગના કેઈ પણ માનવીને સાચા રૂપમાં પારખી કાઢવો બહુ મુશ્કેલ પડે છે ! જૂનો જમાનો સાદાઈનો હતો, આ જમાનો રંગરોગાતનો છે. એ યુગ ‘હૃદય’નો હતો, આ યુગ ‘બુદ્ધિ’નો છે. એ યુગ પ્રભુશ્રદ્ધા અને સંતોષનો હતો, આ યુગ ગાંડી ધનલાલસા અને કીર્તિલાલસાનો છે. બિંચી કેળવણી પામ્યા છતાં આપણું જીવન ઘડાતું નથી, કારણ કે એ શિક્ષણ કેવળ બૌદ્ધિક જ હોય છે. આત્માની તથા હૃદયની કેળવણી આજના યુગના માનવીને મળતી જ નથી !

આમ આપણા વડવાની સામાન્યતા પણ “અસામાન્ય” હતી, બ્યારે આજના યુગની અસામાન્યતા પણ મને તો “સામાન્ય” જ લાગે છે—જીવનના અંતિમ અને સાચા ધ્યેયની દૃષ્ટિએ.

પ્રસિદ્ધિનો મોહ એટલે સિદ્ધિનો મૃત્યુધંટ !

જેમ બાલ્યાવસ્થા પછી કિશોરાવસ્થા, યુવાવસ્થા,

મૌઢાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા એ કેમ સ્વાભાવિક છે તેમ સિદ્ધિના પરિપાક રૂપે સિદ્ધિને યગલે યગલે પ્રસિદ્ધિ આવે એ પણ એટલું જ સ્વાભાવિક છે. એવી પ્રસિદ્ધિ જ 'સાચી' પ્રસિદ્ધિ છે.

પણ દુર્ભાગ્યે આ તકલાદી યુગમાં પ્રચારનાં પોડળ અને સહજપ્રાપ્ય સાધનોનો તોટો ન હોવાથી નિર્બળ મનનો આજનો માનવી સિદ્ધિ માટેની સાધનાને બાજુએ મૂકી દઈને માત્ર એ પોડળ સાધનો દ્વારા પ્રસિદ્ધિ 'પામવાનો' મોહ ત્યાગી શકતો નથી.

અત્યારે આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં—સવિશેષે તો સામયિક સાહિત્યમાં—નવલિકાઓ લખવાનો એવો તો પવન ફૂંકાયો છે કે વાવાઝોડા સાથેનો એ પવન આપણા સાહિત્યને ઘસડીને ક્યાં લઈ જશે એ કહેવું કઠિન છે ! કેઈ પણ ગુજરાતી યુવાનને લખવાની વૃત્તિ જગતાં જ એ યુવાન નવલિકા લખવાનો જ વિચાર કરે છે, કેમ કે એ માનતો હોય છે કે એથી ઠીક ઠીક પ્રસિદ્ધિ મળશે !

આવા નવોદિતોનો આજે તો આપણે ત્યાં સફોડો ફાટ્યો છે ! પણ એમાંના બહુ જ ઓછા નવોદિતોમાં સાધના અને અભ્યાસની વૃત્તિ જોવા મળે છે. ઓછી મહેનતે વધારે ફળ કેમ મેળવી લેવું એવી આજની ભારતીય પ્રજામાં પ્રસરેલી વિઘાતક ભાવનાનો આપણા આ નવોદિતો પણ શિકાર થઈ પડ્યા છે.

પ્રભુદત્ત પ્રતિભા, અભ્યાસ, અનુભવ અને ભાષાજ્ઞાન

વિના વાતચિત્તો લખ્યે જવી અને એ વાતચિત્તોની પ્રસિદ્ધિ કાળે લાતલાતના “સસ્તા” માર્ગો અજમાવવા પાછળની નવોદિતોની વૃત્તિ પાછળ પ્રસિદ્ધિનો મોહ જ કામ કરી રહ્યો છે. એ પ્રસિદ્ધિમોહ સિદ્ધિ માટેની સાચી દિશા એમને સૂઝવા જ દેતો નથી ! તેઓ બૂલી જાય છે કે કઠિન તપશ્ચર્યા પછી જ સિદ્ધિ લાધે છે. સિદ્ધિ એ કાંઈ એકાદ પાકેલું ફળ નથી કે ઝટ લઈને તોડી લેવાય ! પણ પ્રસિદ્ધિ તો એવું ઝટ તોડી લેવાય એવું ફળ છે એમ આ નવોદિતો માનતા હોય છે !

એક બાગુ “દ્વારકાની છાપ” પામેલા પરિપક્વ લેખકોનો અમુક ભાગ પોતાની પ્રસિદ્ધિને વટાવીને “ચોકડિયો પાક” ઉતારવામાં લાગી ગયો છે તો બીજી બાગુ પત્તાંના મહેલ સરખી પ્રસિદ્ધિનો મોહ નવોદિતોને પરિશ્રમજન્ય અને એકાગ્ર સાધનાથી ને પરિણામે “સાચી સિદ્ધિ”થી વંચિત રાખી રહ્યો છે ! આ ઉભય દૂષિત પરિસ્થિતિઓને નિવારવા કાળે પ્રબળ પ્રયત્નો નહિ થાય તો આપણું નવલિકાસાહિત્ય ઉત્તરોત્તર અવતત થતું જવાનો ભય છે.

એટલા માટે નવોદિતોએ તો નિરંતર આ વાક્ય સ્મરણમાં રાખવું ઘટે કે “પ્રસિદ્ધિનો મોહ એટલે સિદ્ધિનો મૃત્યુઘાટ !”

વાચન અને જીવનઘડતર .

માનદેહના પોષણ કાળે જેમ જોરાક જરૂરી છે તેમ માનવમાનસના પોષણ કાળે વાચન જરૂરી છે. પહેલું સાધન શારીરિક છે, બીજું માનસિક.

પણ પોતાનાં દેહધેડતર, દેહવૃદ્ધિ અને દેહસ્વાસ્થ્ય કાળે કયો ખોરાક કે કયા કયા ખોરાકો અનુકૂળ છે એ જેમ પ્રત્યેક માનવીએ જાણી લેવું જરૂરી છે એ જ રીતે પોતાના માનસિક ધડતર, માનસિક વિકાસ અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય કાળે કેવું વાચન આવશ્યક છે એ નક્કી કરવું પણ જરૂરી છે.

આજના યુગને યંત્રયુગ કહી શકાય. મુદ્રણકલાનો વિકાસની ભેડે ભેડે જગતમાં સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ થતી જ રહી છે. હવે તો એ વૃદ્ધિની એટલી બધી વૃદ્ધિ થઈ છે કે આજે તો શું વાંચવું ને શું ન વાંચવું એ જ એક ગૂંચવનારો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે ! આત્માના અને હૃદયના ગુણોમાં ઉત્તરોત્તર અવનત થતો જતો આજનો “સિદ્ધાંત હીન” માનવી બુદ્ધિવિકાસમાં તો ઉત્તરોત્તર આગળ જ વધતો જાય છે. કોઈક વાર તો એ માનવી એટલો બધો આગળ વધી જાય છે કે બુદ્ધિની અવનવી કસરતો કરના કરતો એ જાણે પોતાની બુદ્ધિનો દુરૂપયોગ જ કરતો હોય એમ લાગે છે !

હા, આ વાત સાવ સાચી છે. માનવી પોતાની બુદ્ધિનો એટલો દુરૂપયોગ કરે છે તેટલો જગતમાં અન્ય કોઈ પ્રાણી કરતું નથી ! એક જ દૃષ્ટાંત ખસ થશે. જગતશાંતિ કે નિઃશસ્ત્રીકરણ જેવો માનવકક્ષાણુની સાદામાં સાદી વાતને પણ માનવીએ પોતાના બુદ્ધિબળથી એટલી બધી ગૂંચવી નાખી છે કે જગતશાંતિ માટે અને નિઃશસ્ત્રીકરણ માટે

સંજ્ઞાબંધ પરિષદો માનવીને ભરવી પડે છે ! ને છતાં પરિણામ તો શૂન્ય જ આવે છે ! કારણ શું ? કારણ એ જ કે આત્માની કેળવણીમાં માનવી છેક જ પછાત પડી ગયો છે, જ્યારે આત્માને અને હૃદયને અવગણ્યુતો એ માનવી બુદ્ધિબળમાં આગળ વધીને પોતાની દલીલોથી, પોતાના પ્રચારથી અને પોતાના સત્તાપ્રભાવથી બીજાઓને આંછ નાખીને જગતશાંતિ કે નિઃશસ્ત્રીકરણ સરખા સાવ ન્યાનીતર્યા સત્યને ઢાંકી દઈને પોતાની બુદ્ધિનો કેવળ દુર્યયોગ જ કરે છે !

આ પરથી એક વાત કલિત થાય છે કે માનવીએ જો પોતાની સાચી ઉન્નતિ સાધવી હોય અને ન્યાનીતર્યા અને સાવ સાદાં જીવનસત્યો સાહજિકતાથી પામવાં હોય તો આત્માને ઉન્નત કરે અને હૃદયને નિષ્પાલસ તથા બિલોરી કાચ જેવું બનાવે એવું વાચન પસંદ કરવું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો એણે પોતાના માનસઘડતર કાજે એ પ્રકારનો જ માનસિક ખોરાક પસંદ કરવો જોઈએ.

પણ હુબાબ્યની વાત એ છે કે જેમ દોષ શિકારી પોતે જ પાયરેલી જાળમાં ફસાઈ જાય તેમ આજનો માનવી પોતે જ જન્માવેલી કૃત્રિમ પ્રવૃત્તિઓરૂપી જાળમાં એટલો બધો ફસાઈ ગયો છે કે પોતાના જીવનઘડતર માટે શું સાફ છે કે શું નરમું છે તેનો વિચાર કરીને નિર્ણય કરવાનો એને સમય જ નથી ! અરે ! એટલું જ નહિ, પણ હવે તો આજના યુગનો માનવી સારાની ખોજ માટેની

અને નરસાને અવગણવા માટેની વૃત્તિ પણ લગભગ ખેંધે
બેઠેલો જણાય છે ! આજના માનવીને સારાનરસા વચ્ચે
બહુ ભેદ લાગતો નથી એટલું જ નહિ પણ પોતાને બુદ્ધિ-
માન અને પ્રગતિશીલ કહેવડાવતો આજનો માનવી કેટલીક
વાર તો સારા કરતાં નરસાને જ પોતાના જીવનમાં, અર્થ-
રૂચે પણ, વધુ મહત્ત્વ આપતો થઈ ગયો છે !

સંભવ છે કે વિકૃતિઓની આવી જાગમાં તમે પણ કસાઈ
ગયા હો. સંભવ છે કે જે હાથે ચઢે એ જ તમે વાંચી લેતા
હો. અથવા જનતાનો મોટો ભાગ જે વાંચતો હોય તે
વાંચવા ગાડરિયા પ્રવાહમાં ઘસડાતા હો. પણ એ ધરાધર
નથી-એમ ગમે તે ખાઈ લેવું ધરાધર નથી એમ. તમારા
જીવનઘડતર કાળે શું વાંચવું એ તમારે શાંતિથી, સ્વસ્થતા-
થી અને જાંડાણથી વિચારવું જરૂરી છે. એટલું જ નહિ
પણ એ વિચારને અંતે તમે જે નિર્ણય પર આવો તે નિર્ણયને
દૃઢતાથી અમલમાં મૂકવો ય જરૂરી છે. તમે વાચનના
વનમાં ગમે ત્યાં આથડો એ ઈષ્ટ નથી. એ વનમાં તમારી
વાચનકેડી તમે પાડી લ્યો.

હવે તમારે શું અને કેવું વાંચવું એ વિશે મારાં
પોતાનાં અંગત મંતવ્યો રજૂ કરીશ. અલખત, એમ કર-
વામાં મારો એ આશય નથી કે હું જે અને જેવું બતાવું
તે તમે અધશ્રદ્ધાથી વાંચવા મંડી જાઓ ! પણ મારો
આશય એ છે કે તમે તમારા જીવનઘડતર કાળે અને તમારા
નસિક સ્વાસ્થ્ય કાળે જરૂર વિચાર કરતા તો થાઓ જ.

અને એક વાર તમે એ વિશે વિચારતા થશો એટલે તમને આપોઆપ માર્ગ સૂઝી આવશે. આંધળા માણસની આંખનું ઓપરેશન ક્યાં કેકે મહિનાઓ પછી તેની આંખ પરનો યાંટો ત્યારે યહેલી જ વાર ખસેડવામાં આવે ત્યારે એ ઓપરેશન ને સફળ થયું હોય તો પ્રથમ એને જેમ થોડું થોડું આંખું ને એ પછી ઉત્તરોત્તર વધારે સ્પષ્ટ દેખાતું લાય તેમ આ ઓખતમાં તમે વિચારતા થશો તો પ્રથમ થોડોક આંખો ને પછી ઉત્તરોત્તર વધારે સ્પષ્ટ ખચાલ પામી-શકશો.

આલો ત્યારે, શું વાંચવું એ વિશે આપણે થોડોક વિચાર કરીએ :

આપણું શુભરાતી લાખાનાં પુસ્તકોની અંદર સામયિકોની ખપત નેશો તો જણાશે કે કાં તો કહેવાતું ધાર્મિક સાહિત્ય ખૂબ ખપે છે ને કાં તો કહેવાતા ‘હળવા’ સાહિત્યના નામ હેઠળ ‘હલકુ’ સાહિત્ય ખૂબ ખપે છે. હવે આ બેઉ અંતરેખમાં જેને Extremes કહી શકાય એવા સામસામા છેકા છે. કહેવાતા ધાર્મિક સાહિત્યની જગત ખપત પાછળ આજના માનવીનો ઠંભ જ મોટે ભાગે કામ કરે છે, ત્યારે કહેવાતા હળવા સાહિત્યની બહોળી ખપત પાછળ આજના યુગના માનવીની ભાગેડું વૃત્તિ (Escapism) જ મોટે ભાગે લજવે છે. તમારે તો તમારા જીવનઘડતર કાળે ઠંભ અને ભાગેડું વૃત્તિ એ ઉભય ત્યાગવાનાં છે. અહીં મારા કહેવાનો એવો આશય નથી કે ધાર્મિક સાહિત્ય ન જ

વાંચવું. જરૂર વાંચવું. પણ ધર્મને નામે જીવનને અને જીવનના સાચા ધર્મને અને મર્મને ગૂંચવી નાખે એવું ધાર્મિક સાહિત્ય તો ન જ વાંચવું. ધર્મના અને સંપ્રદાયોના વીતંડાવાદથી જેટલા તમે અગામી રહેશો એટલું જ તમારું જીવન સરળભાવે વહેશે. નીતિ જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે ને નૈતિક જીવન જ શ્રેષ્ઠ કોટિનું ધાર્મિક જીવન છે. એ માટે ભૂલભૂલામણા ધાર્મિક જ્ઞાનની કશી જ જરૂર નથી. વળી એ પણ ભૂલવાનું નથી કે સાહિત્ય છેવટે તો જીવનઘડતર માટે જ છે. અરે! કેવળ સાહિત્ય જ નહિ, પણ જીવનની એકે એક વિધા છેવટે તો જીવનને પોતાને માટે જ હોય છે- હોવી જોઈએ. કલા, વિજ્ઞાન, ફિલસૂફી કે જીવન મેળવી શકે એવી કોઈ પણ વિધા કે સિદ્ધિ છેવટે તો જીવન માટે જ હોવી ઘટે. એમ ન થાય તો એની પાછળનો સમય નકામો વેડફાયો લેખાય. એટલા માટે જે સાહિત્ય તમને નૈતિક અને સંસ્કારી બનાવે ને જોડે જોડે અંધશ્રદ્ધાથી તમને ઉગારે, જે સાહિત્ય સંસારમાં નિર્લેપ અને નિષ્કામભાવે તમને કર્મ કરતા બનાવીને સાચા ‘કર્મયોગી’ અને ‘કર્તવ્યયોગી’ થવા પ્રેરે એવું જ ધાર્મિક સાહિત્ય તમે તમારા જીવનઘડતર ઠાળે પસંદ કરજો.

ને ‘હુળવા’ સાહિત્યને નામે કેટલું બધું હલકું, ગંદું અને જાતીલ વૃત્તિને ઉસ્કેરનારું સાહિત્ય આજે પ્રગટ થાય છે! લપસણા અને રંગીન સિનેપત્રો એવું જીવનગતું દૃષ્ટાંત છે. ભાગેડું વૃત્તિને પોષતા એવા સાહિત્યને નવ ગજના નમસ્કાર કરજો! હલકી નવલકથાઓને ત્યાગજો.

વગી અત્યારના આપણું-સાહિત્યમાં નવલકથાઓનો જે ‘આંધળો’ ધસારો થયો છે તેમાંથી ય તમારે જિગરવા જેવું છે. વાર્તા ન જ વાંચવી એમ નહિ. પણ માનસિક રીતે સ્વાસ્થ્યપ્રદ, સંસ્કારી, જીવનઘડતરમાં પ્રેરણા આપતી અને જીવનને ઉન્નત બનાવતી સાત્ત્વિક વાર્તાઓ આજે બહુ ઓછી લખાય છે. ઉપર કહ્યું તેમ જીવનની કોઈ પણ વિધાની પેઠે સાહિત્ય પણ છેવટે તો જીવનને પોતાને માટે જ છે. સાહિત્ય કંઈ વખત પસાર કરી નાખવા માટે (To kill time) કે મનોરંજન માટે નથી. સાહિત્ય તો છે મનન અને ચિન્તાન કાળે. અને એવા મનન અને ચિન્તાનમાંથી તમારે “જીવનઅર્ક”-સ્વાસ્થ્યપ્રદ અને બલપ્રદ ‘જીવનઅર્ક’-ઝાડવાનો છે.

આજે-તો એટલું બધું લખાય છે અને એટલું બધું છંપાઈને બહાર પડે કે તે ગાડરિયા પ્રવાહમાં ધસડાઈને બહુજન વાંચે એ જ તમે વાંચવા જશો કે હાથે ચઢી જાય એ ગમે તેવું હોય છતાં પણ વાંચવા જશો તો કદાચ તમે વાચનની સાચી કેડી ભૂલી પડ્યા જશો-જીવનઘડતરની સાચી કેડી તમને ન થે સાંપડે. એટલા માટે શું ન વાંચવું એને વિશે તમે જરૂર વિચાર કરો-સારો સરખો સમય લઈને પણ વિચાર કરો. જીવનને અંધશ્રદ્ધાથી ન બનાવે ને લાગેડું વૃજિતાણું તરંગી પણ ન બનાવે એવા શુદ્ધ પ્રેરણાદાયી સાહિત્યને અપનાવો. હલકું અને ગંદું સાહિત્ય તો ત્યાગો જ. એ વાંચીને તમારા દુર્લભ માનવજીવનને વેડફી ન નાખો. જીવન કેવળ વિલાસી કે તરંગી રીતે વીતાવી

દેવા માટે નથી—એ તો છે શાંતિથી, સ્વચ્છતાથી, નીતિથી અને સાહાર્થી પરિશ્રમપૂર્વક હવવા માટે.

એટલા માટે આજથી જ—આ ક્ષણથી જ—તમારા “સાચા” હવનઘડતર માટે શું વાંચવું એનો તમે વિચાર કરતા થઈ જાઓ અને ન વાંચવા જેવું જે તમે વાંચતા હો તેને ફગોળી દેવા તૈયાર થઈ જાઓ ! હવનમાં ગમે તેમ આથડો નહિ, પણ તમારા હવનઘડતરની દિશા નક્કી કરો.

અને ખીણ એક અતિ મહત્ત્વની વાત. આજું વાંચે કંઈ નહિ વળે. આજુ પાથે અપચો જ થાય. એટલે સહે ઘોડું વાંચો, પણ જે વાંચો એને હવનમાં ઉતારો. વળી એ પણ ન ભૂલો કે જેમ ખાનપાનને ખાતર જિંદગી નથી પણ જિંદગીને ખાતર ખાનપાન છે તેમ વાચનને ખાતર હવન નથી, હવનઘડતરને ખાતર વાચન છે.

ચાલો, આપણે કરાર કરીએ •

તમે આમારા રાજ્યકર્તા છો, અમે તમારી રાંકડી રૈયત છીએ. તમે અમારા શિરછત્ર છો, અમે તમારા છત્રની એથ-આરામને પોષનારી શીતળ મુખદ છાયામાં આરામ કરનારી તમારી આમ પ્રજા છીએ. તમે અમારા દેવ છો, અમે છાપાઓમાં, વ્યાખ્યાનોમાં અને રેડિયો પર આપનાં શુભગાન વાંચનારા અને સાંભળનારા આપના નમ્ર ભક્તો છીએ.

એ માટે તમારાં કેટલાંક કામે અમને ગમતાં ન હોવા છતાં તમે અમને અમારી મરજી મુજબ વર્તવા ઘો એ આશયથી અમે તમારી જોડે કરાર કરવા તૈયાર છીએ. એ

કરાર મુજબ નીચેની યાબતો તરફ ઓખમીંઆમણાં કરવા
અમે તત્પર છીએ :

(૧) તમને ગમે તેવી અને ગમે તેટલી યોજનાઓ
તમે ઘડો એ માટે તેમ જ એ યોજનાઓના લડકાવનારા
આંકડાઓ સંબંધે અમારે જરા સરળો પણ વાધો
ઉઠાવવો નહિ.

(૨) તમે અમને તેમ જ પોતાની જાતને સુખી કરવા
માટે જ કર નાખો છો એમ ધારી લઇને અમારે તમને
ગમે તેટલા, ગમે તેવા અને ગમે ત્યારે કર નાખવા દેવા.

(૩) પરદેશી પાસેથી આંખો મીંચીને તમે નિખર્વ
પાઉં છો અને ડોલરો “લોન” તરીકે લ્યો એ વિશે અમારે
કશું જુઓલવું નહિ. એ રકમ પાછી આપવાનો વખત
આમે ત્યારે કે બ્યાજ ભરવાનો વખત આવે ત્યારે જોયું
જશે. હમણાં એની નકામી ચિંતા શા સારુ કરવી ?

(૪) તમારા તંત્રમાં અમારે કોઈ પણ બુલચૂક કાઢવી
નહિ અને તંત્રના માણુનોની પ્રામાણિકતા વિશે અમારે
કદી એ કશોય વિરોધ ઉઠાવવો નહિ તેમ જ જાહેર
તપાસની માગણી પણ કરવી નહિ.

(૫) તમારા પક્ષનાં અધિવેશનોમાં કે પરદેશી મહે-
માનોતાં સ્વાગતોમાં આંખ ફાટી જાય એટલો ખર્ચ તમે
કરો તો પણ અમારે અમારી આંખો મીંચી જ રાખવી.

(૬) તમે જે કંઈ દેખાવો, જે કંઈ સમારવો, જે
કંઈ ઉદ્ઘાટનો, જે કંઈ ઉજવણીઓ અને જે કંઈ ખર્ચ

કરે તેમાં અમારી મૂક સંમતિ તમારે માની જ લેવી. તેમ જ તમે જે જે સમિતિઓ, પેટા-સમિતિઓ, યંચો અથવા લવાદો વગેરે નીચે તે મર્વ અમારે કમ્પ્લેમન્ટર છે એમ અમારા કહ્યા વગર જ તમારે સમજી લેવું.

(૭) તમને ફાવે તેવા ને ફાવે તેટલા કાયદાઓ તમે ઘડી શક્યો, કેમ કે હૃદયપલટા કમ્પાં કાયદાઓનું સર્જન જ આપણા જોડે માટે શ્રેયસ્કર છે. કાયદાઓ દ્વારા તમને સત્તા અને અમને છટકાપારીઓ મળતાં બેડ પક્ષે લાભ છે.

(૮) શબ્દોના વપરાશની બાબતમાં જરાય કંજૂસાર્થ ન હાળવતાં તમારે એકમે એક ટકા ઉદારતા હાળવવી. વિશેષણો આંખ મીચીને વાપરવાની અમે તમને છૂટ આપીએ છીએ ! બોલતાં તમારે ધાકવું જ નહિ ! બોલતાંજો તમે ધાક્યો ને મૂળા મૂળા કામ કરવા મંડી જશો તો અમે તમને રાજ્ય કરવા માટે નાલાયક ગણીશું. માટે તમારે “નોન-સ્ટોપ” બોલ્યે જ રાખવું !

(૯) કલામાં, સાહિત્યમાં અને બીજાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તમે આનંદથી પારિતોષિકો આપી શક્યો. પણ એમાં બે બાબતો તમારે ખામ જોવાની રહેશે. પહેલું તો એ કે ભારત અને પાકિસ્તાનના ભાગલાની પેઠે પારિતોષિકોના ભાગલા કરી નાંખીને તમારે અને તેટલી વધારે વ્યક્તિઓને સંતોષવી. બીજું એ કે પારિતોષિકો માટેના નિર્ણાયકોના નામ તમારે કદી બહાર ન કરવાં. નામમાં લલા શું છે ? તમે પારિતોષિકો આપવામાં લાગવગનું તત્વ અખંડ

રાખશેાં કે જે નામની કોઈ વ્યક્તિ જગતમાં હોય જ નહિ તેને સુદાં પણ પારિતોષિક આપશેા તો એ અમને વાંધો નથી !

આ કરાર મુજબ ઉપરની નવ બાબતોમાં અમારે તમને જરા ય દખલ ન કરવી. બદલામાં તમારે નીચે લખેલી નવ બાબતો માટે, લોકશાહીના પરવાના હેઠળ, અમારી સામે બેઠક આપ્યા જાયો ! 'નુ' લીધું "સિબલ" સદા ય પાડેલું જ રાખવું :

(૧) અમને જૂળ મળ પડે એવાં હળવાં, હલકાં, "રોક એન્ડ રોલ"નાં ગીતોવાળાં, ચેનચાળાથી ભરપૂર નૃત્યોવાળાં અને અમારી ભાગેડું વૃત્તિ (escapism)ને પોપે એવાં બોલપટો ઉતરે એમાં તમારે વાંધો લેવો નહિ. સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિને "એકાદમી"ની ચાર દીવાલોમાં જ પૂરી રાખવાં-એમને બહાર નીકળવા દેવાં જ નહિ ! વળી આવાં હળવાં ને હલકાં બોલપટોનાં ઉદ્ઘાટનો હાંશે હાંશે કરવા તમારે મૂગે મોએ ચાલ્યા આવવું.

(૨) નટનટીએના રંગીન અને લલચામણા ફોટાઓ-વાળાં તેમ જ એમની રસિક અગત બાબતો પીરસીને અમારી રસિકતાને પોષનારાં પત્રોના વાંચનથી અમને તમારે આનંદ લૂંટવા દેવો. એ આનંદના અતિરેકમાં કોઈક વાર અમે નટીઓ પર આક્રમણ કરી બેચીએ તો અમારાં વિનેપત્રો પેઠે તમારે પણ તમારે મોંને ખંભાતી તાણું

છ. ૭

વાસી દેવું. જે રાજની પ્રજા મોજ ન માણે એ રાજ સલા
શા કામનો ?

(૩) જાતીય વૃત્તિને પોષનારી સુવાણી વાર્તાઓનાં
માસિકો તમારે અમને બેધડક વાંચવા દેવાં, કેમ કે એવાં
માસિકો વાંચ્યા વિના અમારાથી જીવી નહિ શકાય. અમારે
માટે તો એ હવા અને પાણી 'જેટલાં જ જરૂરી છે. માટે
એવાં માસિકોથી 'બૂક સ્ટોલો'ને તમે બેધડક ઉભરાવા દેશો
તો અમે તમને આશીર્વાદ દઈશું કે તમારું તંત્ર અખંડ
રહે અને દરેક ચૂંટણી વેળા વિજય તમને જ વરે.

“શિસ્ત ફિસ્ત” જેવા નકામા શબ્દો તમારે કહી
ય અમારે કાને નાખવા નહિ. લોકશાહીમાં તો લોકોને
ગમે તે જ “શિસ્ત” એમ સમજીને જ તમારે તમારું
રાજ્યતંત્ર ચલાવવું.

(૫) ઓછું કામ કરીને વધારે વળતર મેળવવાની વૃત્તિ
અમે રાખીએ તેમાં તમારે વચ્ચે “ડબ ડબ” કરવી નહિ !

(૬) સાદાઈની અને કરકસરની પાતો તમારે કરવી નહિ.
અમારાં મોજશોખ વધે એમાં તમને જ લાભ છે, કેમ કે
એથી “પ્રજાની ખરીદશક્તિ વધી છે” એમ તમે બેધડક
કહી શકશો. ખદલામાં અમે પણ તમને આંખ મીચીને
પૈસા ઉડાડવાની છૂટ આપીશું. તમતમારે રાજધાનીમાં ને
પરદેશોનાં એલચીખાતાંઓમાં ધૂમ ખર્ચ કર્યે રાખજો ને !
અમારી ક્યાં ના છે ?

(૭) માલસંઘરો કરવાની અને ભાવોને જાચે લઈ

જવાની તમારે અમને છૂટ આપવી. ભાવધટાડા માટે પરદેશોથી મ્હાલ મંગાવીને તમે જે “બાલિશ” ચત્નો કરો છો એથી અમને હસવું આવે છે ! અમે અમારા જ ભાઈઓ પાસેથી વધારે ભાવ લઈએ તેમાં તમને પેટમાં શેની ચૂંક આવે છે ? ભાઈ ભાઈ વચ્ચે તો ગમે તે બને, તમે એમાં દબાલ ન કરો એમાં જ તમારું શ્રેય રહેલું છે.

(૮) કોઈ પણ કાળા બજારિયાને કોઈ કાળે ય તમારે સજ્જ ન કરવી, કેમ કે તમારી કૃપાથી હવે તો એ કાળાં બજારો “ધોળાં બજારો” જેટલાં જ સામાન્ય થઈ પડ્યાં છે ! ને હજી પણ વધારે જો તમારી કૃપા થાય તો ધોળાં બજારોનું નામોનિશાન મિટાવી દેવાની અમારી તમન્ના છે— બ્રિટિશ અમલમાં તમને સરકારોશીની તમન્ના હતી તેમ ! દેખાડો કરવા તમારે કોઈક રક્યા-બક્યા કાળા બજારિયાને નામનો દંડ કરીને છોડી મૂકવો ને ન્યાય તોલ્યાનો સતોષ માનવો.

(૯) જેમ અમે તમને ગમે તેટલા કર નાખવાની છૂટ આપી છે તેમ હિંસાળી ચોપડાઓની ગમે તેટલી નકલો રાખવાની તમારે અમને છૂટ આપવી. “કર તમારો, ચોપડા અમારા” એ રીતે પાસું સમાતોલ કરી લેવું. સિનેમાનાં આગેવાન નટનટીઓ “કાળાં નાણાં” ધૂમ લ્યે છે એવી તમારી બ્રામક માન્યતાને તમારે દફનાવી દેવી. બદલામાં કોઈ “ફંડ” માટે તમને જરૂર પડશે ત્યારે એ નટનટીઓ વાહેર કાર્યક્રમો કરીને તમારી ઝોળી ભરી દેશે એટલું જ

નહિ પણ ચુંટણી વખતે તમને જ મન આપશે. વળી તેમના સમારંભોના ઉદ્ઘાટનો પણ તેઓ તમારે હાથે જ કરાવશે.

ઉપલા કરારથી આપણે જેટ મુખી થઈ જઈશું ને આપણા દેશનો ઉદાર વહેલો થઈ જશે એમાં શંકા નથી. ને કે કેટલાક મૂખાઓ તો એમ પણ કહેશે કે આવા કરારથી આપણા બેઉનું પતન થશે. પણ મૂખાઓ એ મૂખાઓ જ છે ! તેમની મૂખાઈ માટે આપણે આપણી ચતુરાઈ શા સારુ જુરો કંરવી ?

માટે કરો સહીસિદ્ધા !

સીદી ભાઈનો હાથો કાન !

અંગ્રેજોમાં એક કહેવત છે કે “prevention is better than cure” એટલે કે “ઉપચાર કરતાં અટકાવ વધારે સારો છે.” આ ધાંધલિયા યુગમાં આ સૂત્ર માટે લાગે વિસદાઈ જતું લાગે છે. કોઈ પણ અનિષ્ટને શરૂ-આતથી જ અટકાવવા માટે આને બહુ ઓછા ચત્નો થતા લાગે છે, જ્યારે એ અનિષ્ટ ફૂલ્યાફૂલ્યા પછી એને હામવા માટે ખૂબ ખૂબ ધાંધલ અને પ્રચાર કરીને પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે ! જેતણ દાખલા નેઈએ.

આને ઇન્ફીતાલો, સેનીટેરીયો, નર્સીંગ હોમો, દાક્ટરો, નર્સો વગેરેની સંખ્યા અને કક્ષા વધારવા માટે ભારે પ્રયત્નો થાય છે. અનેક રોગોની નવી નવી અદ્ભુત દવાઓ શોધાય છે અને એ ઔષધોનો લાભ પણ લેવાય છે. પણ રોગ જન્મે જ નહિ એવું નૈસર્ગિક, સાદું,

પરિશ્રમી, શાંત અને ચિંતારહિત જીવન જીવી શકાય એ પ્રકારનું વાતાવરણ જન્માવવા માટે કશા જ પ્રયત્નો થતા નથી ! પરિણામે આ યુગમાં પ્રકાર પ્રકારના રોગોનો આપણે લોગ થઈ પડીએ છીએ અને પછી સીદી લાઈના ડાળા કાનની પેઠે એ રોગોના ઉપચારો માટે હજારો રૂપિયા ખર્ચીએ છીએ ને ચિંતા વહોરીએ છીએ એ વધારામાં ! જે “સ્વાભાવિક” છે તેને ત્યાગીને, જે “કૃત્રિમ” છે તેને આપણે વધાવીએ છીએ. એવા અણસમજી છીએ આપણે !

હલકાં અને ગંદાં ચિત્રો તરફ આપણે આંખમાં ચામણું કરીએ છીએ. એને અટકાવવાનાં કશાં ય પગલાં લેવાતાં નથી પરિણામે આપણી પ્રજામાં વિસાલિતા અને ભાગેકુ વૃત્તિ પ્રવેશતાં જાય છે. “જેવી પ્રજા એવું તેનું સાહિત્ય” એ ન્યારે પ્રજાના એ પતનની જડે જડે આપણા સાહિત્યનું પણ પતન શરૂ થઈ ગયું છે. આ જોઈને કેટલાક વિદ્વાનો “લેખક મિલન”માં લોગા થાય છે ને ત્રીદી લાઈના ડાળા કાનની પેઠે સાંસ્કૃતિક કટોકટી”ની વિદ્વતાપ્રચૂર ચર્ચા કરે છે ! પણ “સાંસ્કૃતિક કટોકટી”નાં મૂળ શોધવાનું એમાંના કોઈને થે સૂઝતું નથી !

આપણી કેવળજીની અવદશા યતી ચાલી છે કેમ કે એમાં મૂળભૂત ફેરફારો કરવાનું આપણી સરકારને સૂઝતું નથી. આપણાં જીવતાંજાગતાં જાણકોને ઘડનાર આપણા શિક્ષકોને આપણે જડ સંઘા ચલાવનારા મીલમજૂરો કરતાં ય જોઈ પગાર આપીએ છીએ ! અસહ્ય મોંઘવારીની

ભીંસથી ઠણસતો આપડો શિક્ષક ત્રણચાર ટયૂશનો કરી
 જીવનનું રંગશીયું ગાડું ખેંચે છે. દેગવણીના કે બાળકોના
 વિકાસ માટે મૂળભૂત વિચારો કરવાનો એને અવકાશ જ
 મળતો નથી ! પરિણામે બાળકો દેશના સાચા નાગરિકો
 ઘડાવાને બદલે શિસ્તદીન, ઉચ્છૃંખલ અને વડીલ તથા
 શિક્ષકને અવગણનારા બને છે. અને કોલેજમાં આવતાં
 તો આપણા યુવાનો આખલા જેવા બની જાય છે ! તેઓ
 બાહ્ય આનંદ અને બાહ્ય ટાપટીપના પરમ પૂજારી બની
 જાય છે. શ્રમ અને સાદગીનું મહત્ત્વ તેમને મન પીને
 ફેંકી દેવાયેલી એકાદ સિગારેટના ફૂંકાં કરતાં વધારે નર્ધી !
 આ બધું જોઈને એના નિવારણ માટે આપણે સીદી ભાઈના
 ડાળા કાનની પેઠે શ્રમશિબિરો, વિદ્યાર્થી સંમેલનો, યુવક
 સંમેલનો, “સેમિનાર” વગેરે યોજીને આ રોગોનો ઉપચાર
 કર્યાનો સંતોષ મેળવીએ છીએ.

આમ આંખ મીંચીને આપણે અનેક અનિષ્ટોને
 આપણા જીવનમાં પ્રવેશવા દઈએ છીએ અને પછી એ
 ફૂલેફાલે ત્યારે સીદી ભાઈના ડાળા કાનની પેઠે અનેક
 ખર્ચાળ યોજનાઓ ઘડીને અને ખૂબ જોરશોરથી પ્રસાર કરી
 કરીને સેવા કર્યાનો સંતોષ મેળવીએ છીએ.

ભૂંસાતી જતી એ લેહરેઆ !

આજનો યુગ ‘પ્રગતિયુગ’ લેખાય છે. આજના
 માનવીએ અંતરીક્ષે પહોંચીને ત્યાંથી પાછા આવવા જેટલી
 પ્રગતિ સાધી છે. પ્રવૃત્તિશીલતા એ આજના માનવજીવનનું

પ્રધાન લક્ષણ બન્યું હોઈને આજનો માનવી મહત્વાકાંક્ષી, કાર્યસ્ત, જગતની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રગતિઓમાં રસ લેનારો, ઉદાર અને આગળ પડતા વિચારો ધરાવનારો તેમ જ બાહ્ય દેખાવે વધુ સુઘડ, વધુ જાગૃત, વધુ અપજ અને વધુ આકર્ષક બન્યો છે.

પણ દાલની બીજી બાજુ યે છે. ‘અતિશયતા’એ આજના યુગનો એક મોટો ‘રોગ’ છે અને ‘અતિ પ્રચાર’ એ આજના યુગનું મોટામાં મોટું ‘દુષણ’ છે. “ચક્રદ્વી નાની પણ દેડકાટ ઝાઝો” એ રીતે સંગીત, મૂક અને સાચું કામ પ્રમાણમાં એધું પણ દેખાવ, આડંબર અને પ્રચાર ખૂબ ખૂબ અદકાં—એ આજના યુગનું એક મોટામાં મોટું ‘અપ-લક્ષણ’ છે. લાગવગ, પ્રચાર, હોલ વગાડી વગાડીને નાનાં મરખાં કામની મોટી જોડેરાત, છાપાં અને લાખણો દ્વારા આગળ આવીને પ્રખ્યાત થઈ જવાની તકલાદી વૃત્તિ વગેરે આજનાં યુગનાં—કેટલીક વાર તો સત્યને અને સત્ય વસ્તુ-સ્થિતિને પણ ઢાંકી દેવા જેટલી પ્રતારણા કરતાં !—બાહ્ય લક્ષણો ધીરે ધીરે આજના યુગના માનવીમાં બાહ્યાડંબરની અને નર્મ દંભની વૃત્તિ કેળવતાં જાય છે. પરિણામે સાચું કામ, મૂલ્ય કામ, નિષ્કામ કે નિઃસ્પૃહ કામ જનતાની નજરે અદવાની સંભાવના આજના યુગમાં ઉત્તરોત્તર ઘટતી જાય છે. “ખોલે તેનાં ઘોર વેચાય” એ કહેવતને ચ વટાવી જઈને હવે આજનો યુગ તો “ઢાલ પીટે તે જ ઝોળખાય ને બાકીના અંધારામાં ગોથાં ખાય” એવી ‘દૃગ્ગિમ’ અને ‘કુરુણ’ સ્થિતિ સુધી આવી પહોંચ્યો છે !

આજના માનવીનું હૃદ બદારનું પ્રવૃત્ત જીવન એને સારાં-નરસાં વચ્ચેનો ભેદ પારખવાનો સમય બાળ્યે જ આપે છે. જે વધુ નજરે ચઢી ગયું તે, જેને વિશે છાપાં-ઓમાં વધુ વાર વાંચ્યું હોય તે, જેને વિશે બહુ વાર કે બહુજનો તરફથી આપણે સાંભળતા હોઈએ તે કે સરકાર જેનો ઢાલ પીટતી હોય તે સાડું જ હશે એવી આજના માનવીની 'આંધળી' માન્યતા એને અવળે ભાગે દોરી જાય છે. ખરેખર 'સાડું' શું છે ને ક્યાં છે એની ખોજ કરવાની આજના માનવીને કુરસદ નથી ! આજનો માનવી મોટે ભાગે પરાવલંબી અને પ્રચારનો દાસ બની ગયો છે ! પશ્ચિમ પોકળ પ્રચાર ફૂલતો-ફાલતો જાય છે ને માયાં કે સારાં અને ખોટાં કે નરસાં વચ્ચેનો ભેદ પારખવાની આજના યુગના માનવીની વૃત્તિ તેમ જ શક્તિ ધીરે ધીરે લુપ્ત થતાં જાય છે.

સારા અને નરસાં વચ્ચે કે સાચાં અને ખોટાં વચ્ચે એક પ્રકારની જે સૂક્ષ્મ રેખા રહેલી હોય છે અને જે રેખા કેવળ સાચું કે સાડું પારખવાની તીવ્ર ધગશથી, એ માટેની સતત ખોજથી અને સમય તથા પરિશ્રમનો ભોગ આપ્યા પછી જ સાંપડે છે એવી સૂક્ષ્મ પણ મહત્વની રેખા હવે આજના યુગમાં ધીરે ધીરે ભૂંસાતી ચાલી હોઈ આ યુગે હવે સારાં-નરસાં વચ્ચે કે માચ-જૂઠ વચ્ચે બહુ ભેદ રહ્યો નથી. એટલું જ નહિ, પણ કેટલીક વાર તો ખોટું સારાંને અને સાચાંને દાળી દઈને આગળ તરી આવે છે ! ખરેખર, આજના કહેવાતા પ્રગતિશીલ યુગનું મોટામાં મોટું દ્વંધ

કોઈ હોય તો તે આ જ છે. આજની દુનિયાં એ વિશે વિચારશે ખરી ?

જીવતી કરુણા !

તમે કહ્યા છો કે “નવલિકાઓ, નવલકથાઓ અને નાટકોમાં મેં અનેક વાર કરુણ પાત્રોનાં સચોટ આલેખનો વાંચ્યાં છે ને કોઈ કોઈ વાર તો મારી આંખો એથી લીની પણ બની છે ! લેખિનીએ દોરેલાં કારુણ્યનાં એવાં સજીવ ચિત્રો કેટલી ય વાર મારા હૈયાને હલાવી ગયાં છે ! પણ મારે તો હવે કરુણાને મૂર્ત સ્વરૂપે જોવી છે—જીવતીનગતી સાક્ષાત્ કરુણાને !”

તો આવો, મારી જોડે આવો. આજે હું તમને ‘જીવતી કરુણા’ નજરોનજર દેખાડું. મારી પાછળ ગ્રાહ્યા આવો. હું તમને આજના ભારતના મધ્યમ વર્ગના એક માનવીને દ્વારે લઈ જવા માગું છું, આવો, આવો, તમને હું સાક્ષાત્ કરુણાનાં દર્શન કરાવું !

આપણે આવી પહોંચ્યા. જુઓ, આખા દિવસના ઘસડ-બોરા પછી માકીને આવેલો આ કુટુંબનો વડીલ પોતાનો દિવસભરનો થાક ઉતારવા ચાના ઘૂંટકો ભરતો ત્યાં બેઠો છે. એ કંઈક ઘરડા જેવો દેખાય છે, કેમ કે કુટુંબમાં પાંચ જણ ખાનાર છે ને એ એકલો જ કમાનાર છે ! પાંચ જણામાં તેનો પોતાનો, તેની પત્નીનો ને ત્રણ બાળકોનો સમાવેશ થાય છે.

તો હવે બરાબર જોઈ લો. આ ઘરડો સુવાન જ ‘જીવતી

કરુણા' છે ! એને એકમો દસનો પગાર મળે છે ને પાંચ જળનું પૂરું કરવાનું છે. ત્રીસ રૂપિયા મદ્રાનલાડું છે. એના બાપે જે ભાવે ચોખ્ખું ધી ખરીદેયું, એથી ત્રણગણા ભાવે આજે એને ભેગસેળવાળું ને મૃત્યુને વહેયું ને તરનારું તેલ ખરીદેયું પડે છે ! આજે તેલની તો કાલે ખાંડની તો પરમ દહાડે ગ્યાસતેલની તો ચોથે દહાડે કોલસાની અછત અને ભાવવધારાની ચિંતા એના માનસને તમાચા ભારતી જ રહે છે ! કાળાં બજારનો બિહામણો રાક્ષસ નિરંતર એના કર્ણમાં ઘોર અકૃહાસ્યના પડધા પાડતો રહે છે ! એની પત્ની બિચારી થીંગણવાળા સાડલાથી પણ દેહ દાંકવાનો પોતાનો ધર્મ સાચવી રહી છે ! બાળકો ત્રણે ભણે છે. તેમની ફી, ખસલાડું, પંદરેક વિષયનાં તેમનાં મોંઘાં પાઠ્ય પુસ્તકો, તેમને ખરીદવી પડતી અસંખ્ય કોરી એકમર્સાઈઝ બૂકો વગેરેના ખર્ચને એમનો બાપ કોઈ રીતે પહોંચી વળી શકતો નથી ! પત્ની અને બાળકો સામે એ જુવે છે અને માનવીમાંથી એ હવતી કરુણામાં પલટાઈ જાય છે ! બે છેડા કેમ મેળવવા એ હવનભરની એની 'સનાતન' ચિંતા એના હૃદયને ક્યારેય હળવું બનવા દેતી નથી કે એના મુખ પર ક્યારેય માયા સ્મિતને વિલસવા દેતી નથી. હા, કોઈ કોઈ વાર એ પોતાની જાતને, પોતાની પત્નીને અને પોતાનાં બાળકોને છેતાવવા બતાવતી અને લુખ્યું સ્મિત મોં પર લાવે છે ખરે.

એવું કોઈ સાંભળતું નથી—સરકાર પણ નહિ અને દુનિયાની બધી સરકારોની સરકાર સમો ઈશ્વર પણ નહિ !

કારણ કે એ મધ્યમ વર્ગનો માનવી છે. એ કોઈની સામે ખંડ જગાવી શકે એવી સ્થિતિમાં નથી. મજૂરની પેઠે એ હેડતાલ પાડી શકે એમ નથી, કેમ કે એક દિવસ પણ વગર પગારે ઘર બેસી રહેવા જેવી તેની આર્થિક સ્થિતિ નથી. એની હામ મરી ગયેલી છે ને એ પોતે પણ મરેલો જ છે-જીવે છે માત્ર એની કરુણા ! ગાડાના એ બેલે નિરંતર આર્થિક તંગીની ધૂંસરી હેઠળ જીવનનો પંથ મૂળા મૂળા ટાપવાનો છે-ચિંતાથી, નિષ્પ્રાણતાથી, શુષ્કતાથી અને ઉદાસીનતાથી ! કેવળ કર્તવ્યભાવે-કેવળ નિરાધારતાથી !

તો ધરાઈને જોઈ લ્યો આજના યુગની એ જીવતી કરુણાને ! ખાતરીથી હું તમને કહી શકું એમ હું કે એથી વધુ તીવ્ર કોઈ કરુણા આ પૃથ્વીપટે અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી, કેમ કે મનમાં ને મનમાં સમસમી રહેલી છેક જ લાચાર ને નિરાધાર એ કરુણા છે !

લોકશાહી અને ભારત

હુનિયામાં લોકશાહી જ સર્વોત્તમ રાજ્યપદ્ધતિ છે, કેમ કે એ પદ્ધતિમાં લોકો દ્વારા જ ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ રાજ્ય ચલાવે છે. પણ રાગી માટે જેમ પચવામાં ભારે ખોરાક ઉપકારક નીવડતો નથી તેમ લોકશાહી ‘જીવવા’ માટે જે પ્રજા ઘડાઈ ન હોય એવી પ્રજા માટે લોકશાહી ઉપકારક નીવડતો નથી. આપણી પ્રજા એવી જ એક વણ-ઘડાયેલી પ્રજા છે.

લોકશાહીવાળું રાજ્યખંધારણ એટલું તો ઉદાર અને

અમુક બાબતોમાં તો પ્રજાજનને ગમે તે રીતે વર્તવાની છૂટ આપનારું હોય છે કે એ સ્વતંત્રતા કેટલીક વાર 'સ્વચ્છંદતા'માં ફેરવાઈ જવાનો ભય રહે છે.

આઝાદી મળ્યા પછી આપણી જવાબદારી વધવાને કારણે આપણું પ્રગતિજન વધુ સંયમિત, વધુ પરિશ્રમશીલ, વધુ સાદું અને વધુ ઉચ્ચ ધ્યેય ધરાવનારું બનવું જોઈએ. એને બદલે એ જન વધુ સ્વચ્છંદી, જોણું કામ કરનારું, વધુ વિલાસી અને વધુ દંભી બન્યું છે. આપણી લોકશાહીમાં તો “નક્કર કામ જોણું ને બહારનો દેખાવ બાજો” એ જ સિદ્ધાંત પ્રવર્તતો દેખાય છે ! લોકશાહી આપણી પ્રજાનું ઘડતર કરી શકી નથી, કેમ કે લોકશાહી-વાળા રાજ્યબધારણની ઉદારતાએ કેટલીક બાબતોમાં આપણી સરકારના હાથ બાંધી લીધા છે.

પ્રજામાં જુઓ તો ઠેર ઠેર કાળાં બગર, નૈતિક શિથિલતા અને મોજશોખ ફાલતાં દેખાય છે. રાજ્યતંત્રમાં જુઓ તો લાગવગશાહી, લાંચરૂસ્વત, ચોજનાઓ અને કમિટીઓના નામ હેઠળ ધનનો દુર્ઘર્ષ અને કેટલીક વાર તો ધનને લોજન સમજીને ચાવી જવાની વૃત્તિ, જાહેર રાજ્યસેવક તરીકેની જવાબદારીઓનો અભાવ તેમ જ બીજાં અનેક દુષણો નજરે પડે છે. લોકશાહી માટે આપણે તૈયાર થયા નહોતા એ પહેલાં જ એ સાંપડી ગઈ ! દીકરાને છોક નાની ઉંમરમાં જ પરણાવી દીધો પછી ગૃહસ્થાશ્રમની જવાબદારીઓનું જ્ઞાન એને ક્યાંથી હોય ?

જોછામાં જોછા કાયદાઓ અને જોછામાં જોછા

કરવેરાથી જે સરકાર ચાલે એ જ સરકાર એક 'કહેવાય. પણ આપણે ત્યાં તો “વધારેમાં વધારે કાયદાઓ અને વધારેમાં વધારે કરવેરાઓ” એ સૂત્ર પ્રવર્તતું દેખાય છે ! અલબત્ત, કરવેરાઓ તો યોજનાઓ પાર પાડવા માટે છે, પણ એનો બોળે ઉઠાવવાની પ્રગતી શક્તિનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. આપણા રાજ્યકર્તાઓ એ બાબતમાં આંખ આડા કાન કરે છે. બીજે પક્ષે તેઓ પોતે જૂની મોટરો કે ઓછા પગારેથી ચલાવી લેવા તૈયાર નથી. કારણ શું ? કારણ કે રાજ્ય કરનારી એ વ્યક્તિઓ તે આપણે પોતે જ છીએ—આપણી પ્રજા જ છે. અને એ પ્રજા લોક-શાહી માટે તૈયાર થવાને બદલે ‘લોકશાહી’ માટે તૈયાર થતી નય છે !

પ્રજાકીય ચારિત્ર્ય (National Character)ના ઘડતર વિના ભારત માટે લોકશાહી અનુપકારક જ નીવડી છે. અને યોજનાઓ સિવાય બીજા કશાનો વિચાર કે બીજી કરી જ વાતતું નામ ન લેનારા આપણા રાજ્યકર્તાઓ પોતાની એ ધૂન ઓછી કરીને ત્યાં સુધી પ્રજાને ઘડવાની બાબતમાં સમજ નહિ થાય ત્યાં સુધી લોકશાહી ભારતને ઊપકારક નહિ જ નીવડે, ત્યાં સુધી તો આશીર્વાદ સમી એ લોક-શાહી એને માટે શાપરૂપ જ બની રહેશે !

વિચારોનું અણુ

૧. પ્રત્યેક યુગને પોતાનાં આગવાં દ્રુપણો અને દુષણો હોય છે. આજના યુગનાં કેટલાંક દુષણોમાંનું એક “અતિ-

શયતા" છે. પ્રવૃત્તિઓની પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલા આ યુગનો મુદ્રાલેખ "The more the merrier" એટલે કે "જેમ વધારે તેમ વધુ આનંદજનક" એ જણાય છે.

માનવજીવનમાં ને માનવીના વિકાસમાં વિચાર મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. વિચાર એ આચારનો જનક છે. જેમ બીજા વિના વૃક્ષ સંભવે નહિ તેમ વિચાર વિના આચાર સંભવે નહિ. પણ જો તમે માત્ર બીજા જ એકલાં કર્યા કરો ને તેમાંથી એક પણ બીજા રોષીને વૃક્ષ ન ઉગાડો તો બીજાનો એ હમલો શા કામનો ?

અને આવું જ આ યુગમાં માટે લાગે બનતું લાગે છે. આજના યુગના માનવીનું મગજ વિચારભારથી દળાઈ જાય એટલા બધા વિચારો ધરાવે છે. એમાં ય વળી મુશ્કેલી અને દુઃખની વાત તો એ છે કે પ્રકાર પ્રાકરના પરસ્પર વિરોધી વિચારો તેના મગજમાં સામસામા અથડાયા કરે છે ! આજનો માનવી જાણે વિચારોના ધર્મણુમાં જ અટવાયેલો રહે છે ! એમાંથી જાણે એ બહાર નીકળી શકતો જ નથી ! આજના માનવીનું મગજ જાણે વિચારોના સુદ્ધ માટેનું રજીસ્ટ્રેશન બની ગયું છે ! પરિણામે વિચારોનો મૂળભૂત હેતુ-આચાર-તો વિસરાઈ જ જાય છે ! વિચાર એ આચારનું એક 'સાધન' છે-આચાર સુધી પહોંચવા માટેનું એક સોપાન છે. પણ આજના યુગમાં તો એ સાધન "સાધન" મટીને "સાધ્ય" બની ગયું છે ! અને મૂળ સાધ્ય-આચાર-તો જાણે પદબ્રજ જ થઈ ગયું છે !

આ સુગમાં ત્યાં જુઓ ત્યાં વિચાર, વિચાર ને વિચાર ! પ્રચાર, પ્રચાર ને - પ્રચાર ! આજના માનવીની આંખો અને કાન ઉપર દિવસ આખામાં સેંકડો વિચારો આક્રમણ કરે છે અને પછી એ માનવીના મગજનો કબજો લઈ બેસે છે. અનેક માન્યતાઓ, અનેક મતો, અનેક વાદો, અનેક પક્ષો કે જૂથો, અનેક ધર્મો, અનેક પંથો, અનેક ફિલસૂફીઓ, અનેક સ્વાર્થભર્યા પ્રચારો, ધન, સત્તા કે કીર્તિની લાલસાયુક્ત અનેક યુક્તિપ્રયુક્તિઓ વગેરે આજના માનવીને મૂંઝવતા સદા તૈયાર ઊભાં જ છે ! શહેરમાં વસતા માનવીની નજર જેમ જાહેર માર્ગ પરથી પસાર થતાં અનેક 'સાઈન બોર્ડો' પર પડ્યા વિના રહેતી નથી અને અધકચરી રીતે પણ નામનાં એ પાટિયાંઓ વાંચ્યા વિના રહી શકતી નથી તેમ આજના માનવીની મગજરૂપી આંખ જાતજાતના વિચારોરૂપી 'સાઈન બોર્ડો' અધકચરી રીતે પણ વાંચ્યા વગર રહી શકતી નથી ! પરિણામ એ આવે છે કે વિચારોની ભૂલભૂલામણીમાંથી આજનો વિચારો માનવી કદી બહાર જ નીકળી શકતો નથી અને એકાદ સુંદર આચાર પણ દૃઢતાપૂર્વક પોતાના જીવનમાં આચરી શકતો નથી ! ઘડીભર તો આપણને એમ જ લાગે છે કે આજના માનવીને મન 'વિચાર' જ સર્વસ્વ છે - 'આચાર' કંઈ જ નથી !

આ સુગની અતિશયતાને સ્પષ્ટ કરતું એક દષ્ટાંત અહીં ટાંકીશ. 'આકાશવાણી' પરથી ભારતના એક વેળાના એલચી શ્રીયુત ગગનવિહારી મહેતાએ અમેરિકા વિશે એક

વાર્તાલાપ આપ્યો હતો. ત્યાંનાં વર્તમાનપત્રોની આવૃત્તિઓ સાધારણ તો એસઠ પાતની અને કઢીક કઢીક તો એકસો અઠ્ઠાવીસ પાતની નીકળે છે. એ વિશે બોલતાં શ્રી ગગન-વિહારીએ વાર્તાલાપમાં કહ્યું કે “મેં એક અમેરિકન સગળ-નને પૂછ્યું કે ‘વર્તમાનપત્રોની રવિવારની આવી તોલિંગ આવૃત્તિઓ વાંચવાનો સમય તમને ક્યારે મળે છે?’ એણે ઉત્તર આપ્યો કે ‘સાચી વાત તો એ છે કે અમે એ વાંચતા જ નથી! એમાંની અમને ગમતી બેચાર બાબતો ઉપરછઠ્ઠી રીતે અમે લેઈ જઈએ છીએ.’”

વિચાર તો માનવી કાળે ‘અનિવાર્ય’ છે. માનવીએ વિચારવું તો જોઈએ જ. પણ “વિચાર્યા પછી શું?” એ વાતનો વિચાર આજનો માનવી મોટે ભાગે કરતો જ નથી! વિચારના પરિપાક રૂપે તો છેવટે આચાર જ જીવનમાં આરોપાવો જોઈએ એ નયું સરળ પણ જીવન કાળે અત્યંત મહત્ત્વનું-કહો કે જીવનના સારરૂપ-સત્ય આજે વિચારોના ગાઢ આવરણ હેઠળ એવું તો દંકાઈ ગયું છે કે આજના માનવીની નગરે એ પડતું જ નથી!

આપણા શરીરના પોષણ કાળે, ખોરાક અરેખર જ ‘અનિવાર્ય’ છે. પણ બહુ વધારે પડતો ખોરાક આપણે લેવા માંડીએ તો અજીર્ણ થાય અને શરીરને પોષણ મળવાને બદલે શરીર કોઈક રોગનો ભોગ બને. બરાબર એ જ રીતે આપણા માનસિક પોષણ માટે વિચાર ‘અનિવાર્ય’ છે. પણ વધારે પડતા વિચારોથી ‘માનસિક અજીર્ણ’ થાય અને

આચાર માટે કશું જ પોષણ એ વિચારોથી ન મળે કદાચ
આચાર કોઈક રોગનો ભોગ બનીને વિકૃત પાણી બન્ય.

પ્રશ્ન થશે : “આનો ત્યારે ઉપાય શો ?”

ઉપાય એ કે પ્રથમ તમે તમારું જીવનધ્યેય નિશ્ચિત
કરો. એ ધ્યેયને પોષક હોય એવા જ વિચારો પીરસતું
સાહિત્ય વાંચો ને એવા જ વિચારોવાળાં વ્યાખ્યાનો કે
વ્યક્તિઓના અંગત વિચારો સાંભળો. બીજા અનેક વિચારો-
તમારા જીવનધ્યેયને અનુરૂપ જીવનઘડતર કાળે બિનજરૂરી
વિચારો-તમારે કાને નહિ અથડાય એમ નહિ. પણ આપણે
જેમ શેરડી ચૂસીને એમાંનો રસ ગ્રહણ કરી લઈએ છીએ
અને શેરડીના કૂચા આપણા મોંમાંથી જેમ બહાર ફેંકી
દઈએ છીએ તેમ તમારે કાને અથડાતા કે તમારી આંખોએ
વાંચેલા ગંદુસંખ્ય વિચારોમાંથી તમારા જીવનધ્યેયને અનુ-
રૂપ અને અનુકૂળ વિચારોનો રસ ગ્રહણ કરી લઈને તમે
બીજા બધા વિચારોને શેરડીના કૂચા જેવા લેખીને ફેંકી દો !

અને પછી શેરડીના રસ સરખા ગણીને તમે જે વિચારો
ગ્રહણ કર્યા હોય એ વિચારોને તમે વાગોળો-વારંવાર
વાગોળો-અને એમને આવ્યાશમાં મૂકવા ચલ કરો; કેમ કે
આચાર એ જીવન છે, વિચાર એ કંઈ જીવન નથી-એ
તો આચાર સુધી પહોંચવા માટેનું સાધનમાત્ર છે.

અદ્વૈભુત છે એ સંસ્કૃતિ !

પ્રભુસર્જિત આ વિશ્વમાં ઘણું ઘણું અદ્વૈભુત ભયું

વાર્તાલાપ આપ્યો હતો. ત્યાંના વર્તમાનપત્રોની આવૃત્તિઓ સાધારણ તો ચોસઠ પાનની અને કઢીક કઢીક તો એકસો અઠ્ઠાવીશ પાનની નીકળે છે ! એ વિશે બોલતાં શ્રી ગગન-વિહારીએ વાર્તાલાપમાં કહ્યું કે “મેં એક અમેરિકન સત્તજ નને પૂછ્યું કે ‘વર્તમાનપત્રોની રવિવારની આવી તોલિંગ આવૃત્તિઓ વાચવાનો અમય તમને ક્યારે મળે છે ?’” એણે ઉત્તર આપ્યો કે “સાચી વાત તો એ છે કે અમે એ વાંચતા જ નથી ! એમાંની અમને ગમતી બેચાર બાબતો ઉપરછઠ્ઠી રીતે અમે જોઈ જઈએ છીએ.”

વિચાર તો માનવી કાળે ‘અનિવાર્ય’ છે. માનવીએ વિચારવું તો જોઈએ જ. પણ “વિચાર્યા પછી શું ?” એ વાતનો વિચાર આજનો માનવી મોટે ભાગે કરતો જ નથી ! વિચારના પરિપાક રૂપે તો છેવટે આચાર જ જીવનમાં આરોપાવે જોઈએ એ નયું સરળ પણ જીવન કાળે અત્યંત મહત્વનું-કહો કે જીવનના સારરૂપ-સત્ય આજે વિચારોના ગાઢ આવરણ હેઠળ એવું તો ઢંકાઈ ગયું છે કે આજના માનવીની નજરે એ પડતું જ નથી !

આપણા શરીરના પોષણ કાળે ખોરાક ખરેખર જ ‘અનિવાર્ય’ છે. પણ બહુ વધારે પડતો ખોરાક આપણે લેવા માંડીએ તો અજીર્ણ થાય અને શરીરને પોષણ મળવાનું બદલે શરીર કોઈક રોગનો ભોગ બને. ખરાબર એ જ રીતે આપણા માનસિક પોષણ માટે વિચાર ‘અનિવાર્ય’ છે. પણ વધારે પડતા વિચારોથી ‘માનસિક અજીર્ણ’ થાય અને

આચાર માટે કશું જ પોષણ એ વિચારથી ન મળે કદાચ
આચાર કોઈક રોગનો લોગ બનીને વિકૃત પણ બની જાય.

પ્રશ્ન થશે : “આનો ત્યારે ઉપાય શો ?”

ઉપાય એ કે પ્રથમ તમે તમારું જીવનધ્યેય નિશ્ચિત
કરો. એ ધ્યેયને પોષક હોય એવા જ વિચારો પીરસતું
સાહિત્ય વાંચો ને એવા જ વિચારોવાળાં વ્યાખ્યાનો કે
વ્યક્તિઓના અંગત વિચારો સાંભળો. બીજા અનેક વિચારો-
તમારા જીવનધ્યેયને અનુરૂપ જીવનઘડતર કાળે બિનજરૂરી
વિચારો-તમારે કાને નહિ અથડાય એમ નહિ. પણ આપણે
જેમ શેરડી ચૂમાને એમાંનો રસ ગ્રહણ કરી લઈએ છીએ
અને શેરડીના કૂચા આપણા મોંમાંથી જેમ બહાર ફેંકી
હઈએ છીએ તેમ તમારે કાને અથડાતા કે તમારી આંખોએ
વાંચેલા બહુસંખ્ય વિચારોમાંથી તમારા જીવનધ્યેયને અનુ-
રૂપ અને અનુકૂળ વિચારોનો રસ ગ્રહણ કરી લઈને તમે
બીજા બધા વિચારોને શેરડીના કૂચા જેવા લેખીને ફેંકી દો !

અને પછી શેરડીના રસ સરખા ગણીને તમે જે વિચારો
ગ્રહણ કર્યા હોય એ વિચારોને તમે વાગોળો-વારંવાર
વાગોળો-અને એમને આચારમાં મૂકવા ચલ કરો; કેમ કે
આચાર એ જીવન છે, વિચાર એ કંઈ જીવન નથી-એ
તો આચાર સુધી પહોંચવા માટેનું સાધનમાત્ર છે.

અદ્વલુત છે એ સંસ્કૃતિ !

પ્રભુસર્જિત આ વિશ્વમાં ઘણું ઘણું અદ્વલુત લયું

છે. સ્વયં પ્રકૃતિ અદ્ભુત છે, મહેા અને ઋતુઓ પણ અદ્ભુત છે, જગતનાં કેટલાંક પ્રાણીઓ અદ્ભુત છે અને માનવી પણ અદ્ભુત છે. માનવીમાં ય સૌથી અદ્ભુત તો માનવીનું હૃદય છે. અને તેમાં યુ નારીહૃદય ધરીને તો હૃદયે હાથ ધોઈ નાખ્યા છે !

આ નાનકડા લેખમાં હું ભારતીય નારીની અંશકાસ્તિ વિશે થોડુંક લખીશ.

નિર્દોષ ભારતીય કન્યા પિનૃગૃહે જનકજનનીનાં અને ભાઈભાણીઓનાં લાડ પામતી લાડકોડથી ઉછરે છે. સમયે જતાં એની નિર્દોષતા મુગ્ધતા ધારણ કરતી જાય છે. એ મુગ્ધા બને છે. એને હૈયે ડોડ જાગે છે—જયોં ભયોં સંસાર મહાલવાના અને વહાલસોયા પતિની ચરણરજ માથે ચઢાવવાના. સાસરે વિદાય લેતી પોતાની બહેનપણીઓને જોઈને એને હૈયે પણ પોતાની વિદાયનો એવો કેાંઈક ભાવિ દિવસ ઝાંખો ઝાંખો આલેખાય છે. અમુરગૃહે જવાનાં ને પતિના પ્રેમામૃતથી છવનને ધન્ય બનાવવાનાં સ્વપ્નાં એ સેવે છે !

અને યહી એક દિવસ એ પોતાના વડીલોને પોતાને વિશે વાત કરતાં છાની રીતે સાંભળી જાય છે ! થોડાક દિવસો પછી એના પિતાને ઘરે એક વૃદ્ધ પુરુષ કે વૃદ્ધા કે બેડ એક આશાભર્યા જુવાનને લઈને આવે છે. એ મુગ્ધાને એનો પિતા બેઠકના ખંડમાં ચાના પ્યાલાઓ મૂકી જવાનું કહે છે. આવનાર જુવાન ત્રાંસી નજરે એને જોઈ લે છે. મુગ્ધા

સમ્મતથી લાગ્યે જ. ભિંચું જુએ છે, છતાં ઉપરછલ્લી રીતે પેલા જુવાનને ઝાંખી લેવાનો એ ચત્ત કરે છે, કારણ કે એ એનો લાવિ પતિ બને એવી સંભાવના છે.

આના ખ્યાલાઓ મૂકીને ઝડપભેર એ અંદરના ખંડમાં દોડી જાય છે. એના હૃદયધબકારા વધી ગયા હોય છે ! એની નાડીઓમાં વહેતા રક્તાપ્રવાહનો વેગ વધી ગયો હોય છે !

અને છેવટે એ ઘડી આવી લાગે છે. લગ્નમંડપ રચાય છે, શરણાઈઓ વાગે છે, મંગળ ગીતો ગવાય છે અને ઘૂંઘટ તાણીને કંપતે દેહે એ મુગ્ધા ચોરીમાં આવીને બેસે છે. લાવિ પતિના હાંથમાં પોતાનો હાથ મૂકતાં એનો હાથ ઢૂંચે છે. મનમાં ખૂબ મૂંઝાય છે. દેહ એનો કંપે છે, હૃદય એનું ધડકે છે અને છતાં એ સુખી છે, કેમ કે એનું વર્ષોનું સ્વપ્ન ત્યારે આકાર ધરી રહ્યું હોય છે.

છેડાછેડી સાથે પતિની પાછળ પાછળ એ ચાર ફેરા ફેરે છે. લગ્નવિધિ પૂરી થાય છે. કન્યાને શ્વસુરગૃહે વળાવવાનો મર્મવિદારક અવસર આવી લાગે છે.

જેમણે પોતાને લાલનપાલનથી ઉછેરીને મોટી કરી, જેમની વચ્ચે પોતે વર્ષોનાં વર્ષો ગાળ્યાં, આજ સુધી જેમને સુખે પોતે સુખી ને જેમને દુઃખે પોતે દુઃખી થઈ એવાં પોતાનાં માળાપ અને લાઈલાંડુથી વિખૂટી પડતાં કન્યાનું હૈયું દ્રવીને અશ્રુરૂપે વહેવા માંડે છે. કરુણાનું વાતાવરણ છવાઈ રહે છે !

અને ભારે હૈયે એ વાતાવરણને ખાળ્યા પછી કન્યા

શ્રામુચ્ચૈદે પાંડિત્ય છે. સામુ દે નવુંદી કામ ઉત્પાદીને એ નવદ'પનીને આવકારે છે. અને પછી એ મુન્ધા પેતાની વર્ણાનિબ્ધિત અને પાણિત સ્વપ્નમૃતિમઃ ધગ.લાં પાડે છે!

અને પછી કેવં! 'અદ્ભુત' ફેરફાર મુઠ્ઠા બંધ છે તે જુઓ! પેલી મુન્ધા હવે પેતાનાં સામુચ્ચૈદે પેતાનાં માળાપને સ્થાને અને દિવેર દે નવુંદીને પેતાનાં જાઈ-બહેનને સ્થાને સ્થાપી દે છે! જેમને કદી ભેયાં નહોતાં એ હવે એકાએક એનાં પેતાનાં બની બંધ છે! વર્ષો મુધી જેમને પેતાનાં લેખેલાં એ હવે એકાએક પાશ્વં બની બંધ છે! એ મુન્ધાને મન પતિ જ હવે સ્વર્ગસ્વ, પતિગૃહ જ પેતાનું મોદાધામ અને પતિનાં સર્વ આપ્તજનો જ એનાં પેતાનાં આપ્તજનો ને ઈષ્ટજનો બની રહે છે એટલું જ નહિ પણ એમના મુખમાં એ પેતાનું મુખ અને એમના હુઝમાં એ પેતાનું હુઝ અનુભવની એકાએક થઈ બંધ છે! જાણે જાણના કોઈક મહાન જાદુગરે જાદુઈ લાકડી ફેરવી દીધી!

હવે કહો, આ ફેરફાર શું સાચે જ 'અદ્ભુત' નથી? અને એવો ફેરફાર લાવી શકનારી જાદુઈ શક્તિ શું એથી ચે વધારે 'અદ્ભુત' નથી?

એ શક્તિનું નામ જાણો છો?

એનું નામ છે "ભારતીય સંસ્કૃતિ!"

ભારત પર વારંવાર વિદેશી આક્રમણો હજારો વર્ષોથી થતાં રહ્યાં હતાં. અનેક વિદેશી સંસ્કૃતિઓનો પાસ ભારતીય

સંસ્કૃતિને વત્તેઓછે અંશે લાગ્યો. પણ હતો. અને છતાં આજે પણ એ સંસ્કૃતિ પોતાનાં મૂળ તરવો જાળવી રહી છે. આજે પણ એ ‘સંસ્કૃત’ છે—કહો કે એ સંસ્કૃતિ ‘ચિરંજીવ’ છે !

અને એવી મહાન, એવી ત્યાગમંડિત અને એવી ચિરંજીવ સંસ્કૃતિ ‘અદ્ભુત’ નથી એમ કોણ કહી શકશે ?

નિષ્કો અને સિદ્ધાંતને લરખી જતો પ્રચાર

કોઈ આ યુગને “કેશનયુગ” કહે છે, કોઈ “બુદ્ધિ-યુગ” કહે છે, કોઈ “પ્રગતિયુગ” કહે છે, કોઈ “સભ્યતાનો યુગ” કહે છે, કોઈ “વિજ્ઞાનયુગ” કહે છે અને કોઈ એથી આગળ વધીને એને “અભ્યુયુગ” પણ કહે છે. હું આ યુગને “પ્રચારયુગ” કહું છું !

આ યુગમાં માનવીએ પોતાને ભૂખણરૂપ બને એવી અનેક નવી પ્રેરણાઓ અને નવી શક્તિઓ મેળવ્યાં છે. સાથે સાથે દૂષણરૂપ બને એવી અનેક હાનિકારક ટેવો પણ મેળવી છે. એવી ટેવોમાં ‘પ્રચાર’ને આવના યુગનું એક મહા-દૂષણ ગણી શકાય.

આમ તો પ્રચાર એ કંઈ દૂષણ નથી—એક પ્રામાણિક ‘સાધન’ છે. “સત્ય વસ્તુસ્થિતિની ખડોળા જનસમૂહને જાણ કરવી એ પ્રચાર.” પણ ભૂલવું ન જોઈએ કે આમાં ‘સત્ય’ શબ્દ જ મહત્ત્વનો છે અને એ ‘સત્ય’ જ પ્રચારને ‘પ્રામાણિક’ રાખે છે. પ્રચારમાંથી સત્યનો જેટલો અંશે લોપ થાય એટલો અંશે પ્રચાર દૂષણ બની રહે છે.

૧. આજના યુગમાં તો પ્રચારમાંથી સત્યનો લગભગ લોપ થઈ ગયેલો જણાય છે. મોટે ભાગે અસત્યસર્વા પ્રચારની જ આજના યુગમાં જોવાલાક્ષ છે—તે એટલે મુઘી કે સત્ય બિચારું પ્રચારના આવરણથી લગભગ દટાઈ ગયું છે ! પરિણામે માનવાનું રહે છે પ્રચાર જે ચીંધે તે જ ‘અસત્ય કે ‘અર્ધસત્ય’ !

આ વસ્તુસ્થિતિ આજની માનવજાતને સર્વથા અવળે રસ્તે દોરનાર હોઈ ભયંકર છે. આજના યુગમાં પ્રચારની પોષણતા એટલી બધી વધી ગઈ છે કે એવા પોષણ પ્રચારને “શૂન્યમાંથી સર્જન”ની ઉપમા આપી શકાય ! કશું જ ન હોય ત્યાં આ પ્રચાર કેઈકે વિરાટ દર્શનની જાંખી કરાવી દે છે ! એ જાંખી વસ્તુતઃ તો ક્ષણિક હોય છે ને એવટે નશ્વર પણ હોય છે. છતાં માનવી એમાં અંતર્જ નઈને એને જ સત્ય માની બેસે છે ! આજના યુગનો પ્રચાર જાંઝવાનાં જળને સાચું જળ મનાવી શકે એટલો બધો કગારો બની ગયો છે !

પરિણામ એ આવ્યું છે કે એ પ્રચાર માનવીની નિષ્ઠાને અને માનવીના સિદ્ધાંતને ભરખી નાથ છે. સિદ્ધાંતથી કે નિષ્ઠાપૂર્વક જીવન જીવનાર પ્રત્યે આ યુગમાં કોઈ નગ્ન સરખી ચે કરતું નથી ! પણ પ્રચારનાં ઢોલ વગાડનાર તરફ સૌ સાશ્વર્ય જુવે છે અને મુગ્ધ પણ બને છે ! ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જીવનની સાચી તપશ્ચર્યાને પ્રચાર ઢાંકી દે છે અને જીવનની નંરી પોષણતાને તે આગળ લાવીને બ્રામ્હતા જન્માવે છે.

આજના યુગના માનવીને પ્રચારના આવરણ હેઠળનું સત્ય શોધવાનો અવકાશ નથી ! દરેક બાળતમાં આજના યુગની અતિશયતા આ પ્રચારને પોષે છે. પ્રચારથી જે નજર ચઢે કે કાને અથડાય એને જ આજનો માનવી ‘ગ્રાહ્ય’ માની બેસે છે અને પરિણામે મોટે ભાગે સત્યથી વંચિત જ રહે છે !

એટલે જરૂર છે પ્રચારને તોળી જાણવાની, એને તત્કાળ ન માનવાની ને સાંત્યને શોધવાની. જરૂર છે શાંતભાવે સાચું કામ કરનારને પ્રીતિવાની અને ધાંધલિયા પ્રચારકોને દૂર હટાડેલવાની. આજનો માનવી એ કરી શકશે ખરો ?

જીવન શું છે ?

“ જીવન શું છે ? માનવી શા માટે આ જગતમાં આવ્યો છે ? જે થોડાક હાયકા આ સંસારમાં માનવીએ કાઢવાના છે તે સારામાં સારી રીતે અને જીવનનો મૂળભૂત હેતુ સધાય એમ શી રીતે કાઢવા ? ઇશ્વર છે ? પાપપુણ્યના ફળ છે ? સંસારમાં આવીને લોગવાય તેટલું લોગવી લેવાની વૃત્તિ સાચી છે કે પરાયે જીવીને ત્યાગ દ્વારા આસ્મિક સંતોષ પામવાની વૃત્તિ સાચી છે ? ” આવા આવા અનેક પ્રશ્નો આ સંસારના માનવીના મનમાં જાગે એ સ્વાભાવિક છે. આ દૂંઝા લેખમાં જીવન વિશે થોડાક “ તાત્વિક ” વિચાર કરીશું.

જે વિશ્વમાં માનવી જન્મ્યો છે એ વિશ્વમાં નજર નાખતાં પ્રકૃતિનાં વિવિધ સ્વરૂપો પણ પરાયે જ સર્ગમાં

હોય એવું લાગે છે. વાયુ માનવીને જીવાડે છે, સૂર્ય માનવીને જીમા અપે છે, વર્ષા માનવી કાજે અન્ન ઉપજાવે છે અને ચન્દ્રની કૌમુદી માનવીને શીતળતા અપે છે. એ જ પ્રકારે પ્રકૃતિનું પ્રત્યેક અંગ એક કે બીજા રૂપમાં માનવીને તેમ જ જગતનાં અન્યાન્ય પ્રાણીઓને સહાયરૂપ બને છે. એ પરથી કદાપી શકાય છે કે માનવીને પણ કોઈકને સહાયરૂપ બનવા માટે જ સર્જવામાં આવ્યો હશે. માનવીએ માનવીને સહાયરૂપ બનવાનું છે. એટલે પરાયે જીવાતુ જીવન જ જીવનનો મૂળભૂત હેતુ સિદ્ધ કરી શકે. આંખ મીંચીને લોગ લોગવવા માટે માનવી આ સંસારમાં નથી જ નથી આવ્યો.

માનવીને આત્મા મળ્યો છે, હૃદય મળ્યું છે અને બુદ્ધિ મળી છે. જીવનપંથમાં માનવી આડે માર્ગે ન વળી જાય એ માટે એનો આત્મા એને સદૈવ ચેતવણી આપતો રહે છે. ચાર પહેલી વાર ચોરી કરવા જાય છે ત્યારે કે બ્યભિચારી પહેલી વાર બ્યભિચાર આચરવા તત્પર થાય છે ત્યારે તેનો આત્મા એને ધાની ચેતવણી આપે જ છે. આત્મા પવિત્ર અને શાશ્વત છે. આત્મા સદૈવ શુદ્ધતા, સત્ય અને પવિત્રતા જ ધરે છે, કેમ કે આત્મા પરમાત્માનો જ અંશ છે, અંગ્રેજીમાં જેને આપણે "Instinct" કહીએ છીએ તેનો જનક આત્મા જ છે. પણ પ્રામર માનવી આત્માની વારંવારની ચેતવણી છતાં આ સંસારનાં પ્રલોભનોમાં એવો તો પલોટાઈ જાય છે કે પછી પ્રલોભનરૂપી નગારાના અવાજમાં આત્મારૂપી તત્ત્વીનો અવાજ એને સંભળાતો

જ નથી ! આ સંસારમાં આવવાનો મૂળભૂત હેતુ તે વિસરી જાય છે અને, ધન, સત્તા, કીર્તિ વગેરે ક્ષણિક પ્રલોભનોમાં તે સરી પડે છે. .

જીવનની સાચી અનુભૂતિ અનુભવવા માટે જ માનવીને હૃદય મળ્યું છે. માનવી પોતાના સમસ્ત જીવનમાં જેટલો સમય સંવેદન અનુભવે તેટલો સમય જ તે જીવ્યો જાણવો. સંવેદન એ જ જીવન છે. અને સંવેદન અનુભવનાર તો હૃદય જ છે જેટલે એમ પણ કહી શકાય કે “સહુદયતા એ જ જીવન છે.” હૃદયહીન માનવી શ્વાસ લઈને જીવતો હોવા છતાં જીવનહીન છે એમ કહી શકાય.

હવે જુદીની વાત પર આવીએ. સાગસારનો વિચાર કરવા માટે જ માનવીને જુદીનું પ્રદાન કરવામાં આવ્યું છે. અન્ય પ્રાણીઓ કરતાં માનવી જુદો તરી આવે છે તે આ જુદીની જ બાબતમાં. પણ પોતાની જુદીનો જેટલો દુરુપયોગ ‘માનવપ્રાણી’ આ સંસારમાં કરે છે તેટલો અન્ય કોઈ પ્રાણી કરતું નથી ! એ જુદીનો ઉપયોગ સારને પ્રહણ કરવામાં ને અસારને ત્યાગવામાં કરવાને બદલે માનવી બીજા માનવપ્રાણીઓને છેતરવામાં કે બીજાઓ પર પોતાનો અધિકાર સ્થાપવામાં જ કરે છે ! માનવજુદીએ શોધેલાં વૈજ્ઞાનિક સાધનોને એક દેશ બીજા દેશનો સંહાર કરવામાં કે તેના પર અધિકાર સ્થાપવામાં વાપરે છે, એ હકીકત જ માનવી પોતાની જુદીનો સીધી વધુ દુરુપયોગ કરે છે એનો જીવંતજીવંતો પુરાવો છે.

માનવી આ સંસારમાં આવે છે ત્યારે કેવો સરલ અને નિખાલસ હોય છે ! માનવીનું બાહ્યસ્વરૂપ 'કેવું' આડંબરહીન, નિર્દોષ અને અકલંક હોય છે ! બાળક આનંદ અનુભવે છે ત્યારે સ્વાભાવિકતાપૂર્વક હસે છે, વ્યથા અનુભવે ત્યારે મુક્ત રીતે રડે છે, ક્રોધ અનુભવે ત્યારે સ્વાભાવિકતાથી જ પોતાનો ક્રોધ પ્રગટ કરે છે અને નિરાશા અનુભવે ત્યારે જરા ય દંભ વિના સ્વાભાવિકતાપૂર્વક પોતાનું મોં વીણું કરે છે. આ બાહ્યસ્વરૂપ એ જ માનવીનું સાચું સ્વરૂપ છે. ખરી રીતે તો માનવી જીવનભર એ બાળક જેવો જ નિખાલસ રહેવો જોઈએ. પણ બને છે એવું કે માનવી જેમ જેમ મોટો થતો જાય છે તેમ તેમ સંસારનાં ક્ષણિક પ્રલોભનોની અસર હેઠળ વધુ ને વધુ આવતો જાય છે. 'સાધન'ને એ 'સાધ્ય'માની બેસવાની મોટી ભૂલ કરે છે અને પછી તો એને માટે ધન, સત્તા કે કીર્તિ જ જીવન-ધ્યેય બની રહે છે. આમ માનવજીવનનો મૂળભૂત હેતુ વિસારે પડી જાય છે, માનવજીવનની ક્ષણભંગુરતા પણ વિસરી જવાય છે અને પામરતામાં સરી પડેલો માનવી ઔદિક લાલસાઓના મૃગજળ પાછળ આંધળી દોટ મૂકે છે ! એવો માનવી આત્મા, હૃદય અને બુદ્ધિ-એ ત્રણેની કસોટીમાં નિષ્ફળ નીવડેલો માનવી હોય છે. એટલે જ આ યુગમાં માનવજીવન આટલું બધું વિકૃત અને જીવનતા મૂળભૂત હેતુથી આટલું બધું અગ્રણી બની ગયું છે !

“જીવન જીવવા માટે છે” એ સૂત્ર સોળે સોળ આના સાચું છે. પણ ‘સાચી રીતે જીવવું’ કેને કહેવાય તેની

ગમ મોટા લાગના માનવીઓને હોતી નથી. આ સંસારમાં કાચના પદાર્થોને તે સાચા હીરા માની બેસે છે, બ્યારે સાચા હીરાઓને કાચના પદાર્થો માની એ તરફ એ બેતો સુદ્ધાં નથી ! માનવજીવનની અને આજના યુગની આ મોટામાં મોટી કુરુણતા છે ! જીવન એ સ્વાર્થ નથી, જીવન એ વિલાસ નથી, જીવન એ ધન, સત્તા કે કીર્તિ નથી પણ જીવન તો છે હૃદયે અનુભવેલું સાચું સંવેદન. જીવન તો છે અંતરની સાચી અનુભૂતિ, જીવન તો છે સાચો ત્યાગ અને જીવન તો છે બાળક સમી નર નિખાલસતા. છતાં દુઃખની વાત તો એ છે કે સંસારના પ્રલોભનરૂપી આવરણ હેઠળ જીવનનું સાચું ધ્યેય ઢંકાઈ જાય છે અને એ આવરણ જ સાચું જીવન છે એવું બિચારો માનવી માની બેસે છે !

જે બધું સત્ય, શિવ અને સુંદર છે તે ‘જીવન’ છે. એથી વિપરીત જે બધું છે તે માનવી માટે-માનવી શ્વાસ લેતો હોવા છતાં-‘મૃત્યુ’ છે ! આત્મા, હૃદય અને બુદ્ધિનો સદુપયોગ એ જ ‘જીવન’ અને એ ત્રણે પ્રભુદત્ત શક્તિઓનો દુરુપયોગ એ જ “મૃત્યુ” !

વળી આ સંસારમાં આવેલો માનવી જીવન સાથે અનિવાર્ય રીતે મૃત્યુ જડાયેલું છે એ સનાતન અને અખાલ્લિત સત્ય મોટે લાગે વિસરી જાય છે. વરસે વરસે એને સ્મરણવૈરાગ્ય જન્મે છે, પણ સંસારનાં પ્રલોભનો પુનઃ એનાં આત્મા, હૃદય અને બુદ્ધિને એવાં આવરી લે છે કે પોતે જાણે કદી જ મૃત્યુ પામવાનો નથી ને અમર છે એવી રીતે જ એ મૂર્ખ માનવી વર્તતો હોય છે ! આ

‘લખુ’ છું ત્યારે મને “આજની દુનિયા” નામે ૧૯૪૫માં એ ધંધાદારી રંગભૂમિ માટે લખેલા એક નાટકનો એક સંવાદ આદ આપે છે. આવો હવે એ સંવાદ : “હજી તો સારું છે કે ઈશ્વરે માનવીને અમર બનાવ્યો નથી. નહિ તો એ ચેતનાન માનવી કોણ જાણે શુંનું શું કરત !”

એ ગુજરાતી શબ્દો લુપ્ત થઈ જવાનો ભય

હમણાં હમણાંમાં મને આપણી ગુજરાતી ભાષામાંથી “સાહિત્યસેવા” અને “નિમકહલાલી” એ બે શબ્દો એકાદ દાયકામાં લુપ્ત થઈ જશે એવો ભય લાગવા માંડ્યો છે. એનાં કારણો અહીં દૂંકાણમાં રજૂ કરીશ.

આજથી લગભગ સાડા ચાર-પાંચ દાયકા પહેલાં હું ‘નવોદિત’ હતો ત્યારે ન્યામચિકો અને પુસ્તકોના મારા વાચન દરમિયાન “સાહિત્યસેવા” એ શબ્દ અવારનવાર મારા વાંચવામાં આવતો. એ વેળા સાહિત્ય-સર્જનનું કાર્ય ‘સેવા’નું કાર્ય જ લેખાતું, કેમ કે સાહિત્યકાર એ દ્વારા જાણે જ કશું ઉપાર્જન કરી શકતો. અર્થવાદની વધતી જતી પ્રબળતાની જોડે જોડે સાહિત્યસર્જનમાં ‘સેવા’નું પ્રમાણ ઘટતું ગયું અને ઉપાર્જનનું પ્રમાણ વધતું ગયું. અને હવે તો એવો સમય આવ્યો છે કે સાહિત્ય પણ પત્ર-કારત્વની ચેકે “ધંધો” જ બની ગયું છે ! પત્રકારત્વે તો હવે “સેવાભાવી ધંધો”ને બદલે “તકવાદી ધંધો” બનવાની શરૂઆત કરી દીધી છે. દાયકા પછી પત્રકારત્વ “કેવળ તક-વાદી ધંધો” બની ગયું હશે અને સાહિત્ય એ “સેવા” ન

રહેતાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં ધંધો ખેતી ગયું હશે. એ વેળા “સાહિત્યસેવા” શબ્દ આપોઆપ લુપ્ત થઈ ગયો હશે. કારણ કે, એ વેળા વિચારમાં કે આચરમાં “સાહિત્યસેવા” સરખું કશું અસ્તિત્વમાં જ નહિ હોય ! કદાચ એ શબ્દ શબ્દકોશમાં હવે તેજ ભલે. અત્યારની સ્થિતિ જે ચાલુ રહી તો મને એવો ખણી ભય લાગે છે કે એક હાયકા પછી કેઈ લેખક દૈનિક પત્રને કે પ્રકાશકને શરણે ગયા વિના કેવળ આપણે જ અને લેખક તરીકેની ખુમારી બાળવી શખીને હવી શકશે નહિ. લેખક માટે એ પતન કાંઈ જેવું-તેવું નહિ હોય.

હવે “નિમકહલાલી” શબ્દ ઉપર આવું. એ શબ્દ શી રીતે જન્મ્યો હશે એ વિશે વિચાર કરતાં એવું લાગે છે કે કેઈક લાગણીવશ અને વેવલા માણસે બીજા કેઈક માણસના ઘરનું મીઠું, ખાધા પછી એને કહ્યું હશે કે “તમારા આ ઉપકાર બદલ હું તમોરું શ્રેય વાંછીશ અને આચરીશ. તમને કદી છેહ નહિ દઉં !”

પણ આ એકત્રીસમી સદીના માણસો એવા વેવલા નથી. તેઓ તો બીજાનું નિમક ખાતાં જાય છે ને વખત આવ્યે એ નિમક ખવડાવનારને મર્યાં ખવડાવીને—કે લેવડાવીને—તેમને સારો મગનો છેહ દઈ દે છે ! આવો છેહ દેવાનું આધુનિક નામ “પ્રગતિ” છે ! આવી પ્રગતિનો વેગ વધતો ચાલ્યો છે અને જે આવો જ વેગ કાયમ રહ્યો તો હાયકા પછી “નિમકહલાલી” જેવો શબ્દ શબ્દકોશ સિવાય કોઈના ય વિચારમાં કે આચરણમાં શોધ્યો નહિ જડે !

• મેં આટલું, લખ્યું હતું ત્યાં એચિંતા મારા એક
 નેનેલી આવી ચઢ્યા. એમને મેં ઉપરું લખાણ વંચાવતાં
 એમણે ઠણું કે “તમારે ‘નિમકદલાલી’ એ શબ્દની ભાષ-
 નમાં આવ નિરાશ થવા જેવું નથી, કેમ કે દાયકા પછી
 પણ માનવીઓ નહિ તો કૃતગઓ તો ‘નિમકદલાલી’ બાળવી
 જ રહ્યા હશે!”

સાઠ મિનિટનું સાહિત્ય

ધીરે ધીરે જેમ જગતભરમાં તેમ ભારતમાં પણ હવે
 માનવીનું સરેરાશ આયુષ્ય વધતું જાય છે, એ આનંદની
 વાત છે. એ જ રીતે ધીરે ધીરે જગતભરમાં તેમ જ ભાર-
 તમાં પણ સાહિત્યનું આયુષ્ય વધતું જાય છે, એ એટલા
 જ દુઃખની વાત છે. એ વટાડાનું પ્રમાણ દિવસોદિવસ વધતું
 જાય છે અને હવે તો સાઠ જ મિનિટમાં જેના આયુષ્યનો
 અંત આવી જાય એવું સાહિત્ય દૈનિકોમાં ભરપટ્ટે છપાવા
 માંડ્યું છે !

આનું કારણ શું ? શું ? સાહિત્ય કોઈ એવી ક્ષણભંગી
 વસ્તુ છે ? શું સાહિત્ય એ સમાચાર સરખું કોઈ દાણમંજુર
 તત્ત્વ છે ? અને સાહિત્ય શું પસ્તીના પ્રદેશમાં વિકસીત
 થવા સર્જાયેલું કોઈક છેક જ નજીવું સર્જન છે ? ના,
 એવું નથી. અને એવું હોયું પણ ન જોઈએ. સાહિત્ય તો
 છે જીવનવ્યવહારનું કોઈક મહત્વપૂર્ણ સાધન, સાહિત્ય તો
 છે અંતરના સૂક્ષ્મ અને સુષુપ્ત ભાવોને બાહ્યતઃ કેસનાકું
 કોઈક અદૃશ્ય ચેતન, સાહિત્ય તો છે જીવનને “જીવન”

બનાવનારો કોઈક મહામૂલો ક્ષીમીયો. અને છતાં આ યુગમાં ઉત્તરોત્તર સાહિત્યનું આયુષ્ય ઘટતું કાં જાય છે? એનું આયુષ્ય ઘટાડવા માટે કોણ જોખમદાર છે? કયા રોગ-ચાળાનો લોગ બનીને સાહિત્ય અકાળે અવસાન પામે છે? આ દુઃક લેખમાં એ વિશે થોડોક તાત્વિક વિચાર કરીએ.

આજનો યુગ એ ‘અતિરેકનો યુગ’ છે. જીવનનાં બધાં જ ક્ષેત્રોમાં અને જીવનની લગભગ બધી જ પ્રવૃત્તિઓમાં અતિશયતા પ્રવેશી ગઈ છે—એટલે સુધી કે જીવનનો મૂળભૂત હેતુ પણ વિસરાઈ ગયો છે! આ ‘અતિશયતા’ જ યુગભૂષણ બનવાને બદલે ‘યુગદૂષણ’ બની ગઈ છે. આ યુગમાં જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં ‘સાધન’ જેમ ‘સાધ્ય’ બની ગયું છે તેવું જ સાહિત્યના વિષયમાં પણ બન્યું છે. છાપ-કામના અતિરેકની સાથે સાથે સાહિત્યનો પણ અતિરેક થતો જાય છે. સાહિત્ય જાણે ચિંતન, મનન અને અધ્યયનની કોઈ વસ્તુ ન હોય, પણ બીજાંમાં છપાયેલી અને નજર તળેથી કાઢી જવાની કોઈક વસ્તુ હોય એવી માન્યતા જાણે હવે પ્રસરવા માંડી છે! સાહિત્ય માટે આ સાચે જ વિઘાતક છે.

પશ્ચિમનાં જે દૂષણો આપણે ગ્રહણ કર્યાં છે તેમાંનું એક આ પણ છે. અતિશયતાએ હવે તો સારા-નરસા વચ્ચે બહુ ભેદ રહેવા દીધો નથી. નરસાની અલ્પજીવિતાનો રોગ હવે તો સારાને પણ લાગુ પડી ચૂક્યો છે! “મૌલિકતાથી અને તાત્વિકતાથી જે સાહિત્ય જીવનવડતર કાળે સર્જાય”

તે જ સારું 'સાહિત્ય' એવી તાત્ત્વિક માન્યતાને બદલે હવે તો "જે છપાસ તે જ સાહિત્ય" એવી બ્રામ્હ અને વિદ્યાતક માન્યતા ધીરે ધીરે પ્રચલિત થવા માંડી છે! પરિણામે આજે લખાય, કાલે છપાય ને પરમ દિવસે ભૂલાઈ જાય એવાં છીછરાં સર્જનસંતાનો-મોટે ભાગે તો અનુવાદસંતાનો-દૈનિકોરૂપી જનેતાઓની દૂબે પાકે છે. અને એવાં સંતાનોનું મરણપ્રમાણ પણ વધતું જ જાય છે. અરે! હવે તો એવી દશા આવી ગઈ છે કે દૈનિકોમાં છપાયેલું સાહિત્ય માત્ર સાઠ જ મિનિટનું આયુષ્ય લોગ-વીને પક્તીરૂપી મોઠાને પામે છે!

આ વિશે કોઈ વિચારશે ખરું? એ પ્રગતિ છે કે અધોગતિ?

જે યુગમાં 'પાપ કરવું' એ આ પીવા ઝરાઝર છે!

આજના યુગને આપણે "પ્રગતિયુગ" કહીએ છીએ, કેમ કે માનવીએ આજે ખૂબ ખૂબ ભૌતિક પ્રગતિ સાધી છે. આજનો માનવી પહેલાં કદીય નહોતો એવો સુધક, અપજ, બુદ્ધિશાળી, તકવાદી અને મહત્વાકાંક્ષી બન્યો છે એટલું જ નહિ પણ જોછો અધશ્રદ્ધાશુ બનીને પોતાની બુદ્ધિને કામે લગાડતો થયો છે. આજના માનવીના આ શુભોને કારણે જ આપણે આ યુગને "પ્રગતિયુગ" કહીએ છીએ. પણ ખરી રીતે એમ છે ખરું?

પ્રભુએ માનવીને આત્મા, હૃદય અને બુદ્ધિ આપ્યાં છે. જીવનને સાચી રીતે જીવવાંગામી બતાવવા કાજે એ

ત્રણેનો વિકાસ આવશ્યક છે. આજનો માનવી યુદ્ધવિકાસ તો સાધતો જાય છે, પણ એની આત્મગત શક્તિઓના અને હૃદયગત શક્તિઓના વિકાસની વાત તો ખાજુએ રહી, એ શક્તિઓનો ધ્વાસ થતો જાય છે ! પરિણામે યુદ્ધને જ પ્રાધાન્ય આપતો આજનો માનવી પ્રગતિને ખોટા જ માપદંડથી માપે છે અને એ જ માપદંડને સાચો લેખીને પોતે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિશીલ જનતો જાય છે એવું માનતો અને મનાવતો હોય છે.

છતાં વસ્તુસ્થિતિ તો જુદી જ છે. “ આગળ ધપો ! કોઈ પણ ભોગે આગળ વધો ! ! ” એવી મહત્વાકાંક્ષાભર્યા પોકારો પાડતો આજનો માનવી પોતાની જાતને અને પ્રભુને ઠગતો ઠગતો ઐહિક સિદ્ધિઓ પાછળ આંધળી દોટ મૂકતો થયો છે ! એની બૌદ્ધિક સિદ્ધિઓ માન ઉપજાવે એવી હોય છે, પણ એના આત્મિક અને હૃદયિક વિકાસ ઉપર તો મોટું મીઠું મુકાઈ ગયું હોય છે !

આજનો માનવી પાપની, પુણ્યની કે ઈશ્વરની ઝાઝી દરકાર કરતો નથી. આત્માની અને હૃદયની આંખો મીંચી દઈને એ આંધળિયાં ક્યેં જાય છે ! પરિણામે હવે પાપ કરવું એ માનવી માટે તેના આત્માને કે હૃદયને ક'પાવનારું કાર્ય રહ્યું જ નથી, પણ તેને માટે તો એ આ પીવા જેટલું જ એક સ્વાભાવિક કાર્ય હવે જાની ગયું છે !

શાઓએ કયેલાં પાપ-પુણ્યની કે સ્વર્ગ-નરકની કલ્પના જવા દઈએ અને પાપ તથા પુણ્યને આપણે કેવળ

સંસાર-અવસ્થા કે સંસાર-કલ્યાણની દૃષ્ટિએ ભેદ એ તો પશુ સમજશે કે પાપ અને પુણ્યનો વિચાર, એ જે વચ્ચેના તાત્વિક અને ફલશ્રુતિરૂપ દ્વિતઅદિતનો વિચાર, માનવીએ કહી બૂલવો નેઈ તો નથી. - પોતાના સ્વાર્થથી બીજાને હાનિ કે દુઃખ પહોંચાડવાં એ “પાપ” અને પોતાના ત્યાગથી બીજાને લાભ કે સુખ પહોંચાડવાં એ “પુણ્ય” એવી જો સજ્જ અને વ્યાપક વ્યાખ્યાઓ પાપ-પુણ્યની આપણે કરી લેઈએ તો સંસારની વ્યવસ્થા માટે અને એ વ્યવસ્થાના ફલસ્વરૂપે મંસારના કલ્યાણ માટે, પાપ-પુણ્યને કાલુષ્ય માટે પણ નજર સામેથી અગાં ન કરવાં જ માનવી માટે આવશ્યક છે, એ મહેતે સમજશે. આજના યુગમાં માનવી મોટે ભાગે બાહ્ય નજરે સુખી દેખાતો હોવા છતાં ખરી રીતે તો તે સુખી નથી. તેના મૃગમાં તો પાપ-પુણ્યની શાસ્ત્રોક્ત નહિ પણ માનવહૃદયગત આ સદૃજ વ્યાખ્યાનું વિસ્મરણ જ રહેલું છે.

અને જે યુગમાં પાપ કરવું એ આ પીવા જેટલું સ્વાભાવિક બની ગયું હોય એ યુગને “પ્રગતિયુગ” કહી શકાય ખરો ?

વિચાર પણ વિચારીને કરો !

આ લેખનું મથાણું વાંચીને તમને સહેજ આશ્ચર્ય પણ થશે. વિચાર કરવો એટલે કોઈ પણ વસ્તુ, ઘટના, પરિસ્થિતિ કે વ્યક્તિ વિશેનાં શક્ય તેટલી સારીનરસી બાજુઓ વિચારી જવી. ‘વિચાર’ એ શબ્દનો અર્થ એક રીતે તો ‘ન્યાય’ એવો પણ થાય. બંગાળી ભાષામાં

ન્યાયના અર્થમાં પણ ‘વિચાર’ શબ્દ વપરાય છે. “તોમાર વિચાર હોય.” એટલે “તારો ન્યાય થશે” એવો અર્થ થાય. તો પછી ‘વિચાર તે વળી વિચારીને કરવાનું કહેવાનો અર્થ શો?’ એવો પ્રશ્ન થ. તમારા મનમાં જાગશે.

ન્યાય તો વિચારીને જ કરવાનો હોય ને? ન્યાયની ઇચ્છાવટ જેટલી વિચારપૂર્વકની અને તલગામી હોય એટલો જ સત્યની વધારે સમીપ એ ન્યાયનો ચૂકાદો આવી શકે એની તો તમે પણ ના નહિ પાડી શકો.

પણ સાચી વાત તો એ છે કે આજની દુનિયાના ૯૯ ટકા જેટલા માનવીઓ વિચારીને વિચાર કરતા જ નથી! ‘વિચારીને વિચાર કરતા નથી’ એટલે કોઈ પણ વસ્તુ, ઘટના, પરિસ્થિતિ કે વ્યક્તિ વિશે આજના માનવીઓ સામાન્યતઃ ઉપરછલ્લી રીતે જ વિચાર કરે છે— તાર્કિક રીતે વિચાર કરતા જ નથી! વિચારસાગરમાં તેઓ કદી ચે તલગામી ડૂબકી મારતા નથી.

અંગ્રેજીમાં એક કોબ્યપંક્તિ છે કે “Things are not what they seem.” એટલે કે “ઉપરથી દેખાય છે તેવી પરિસ્થિતિઓ સત્યતઃ તો હોતી નથી.” સાગરની સપાટી પર તો ફીણનો મુકુટ ધારણ કરેલાં મોજાઓ જ આપણને દેખાય છે, પણ તેને તળીયે તો અવનવાં ને અમૂલ્ય રત્નો છુપાયેલાં હોય છે. જે મરણવાળો છેક સાગરના તળીયાં મુખી ડૂબકી મારે છે તેમને જ એ રત્નો લાધે છે. માનવીઓ પણ એ જ રીતે છેક વિચારસાગરને તળીયે પહોંચવાનું છે. તો જ એને સત્યરૂપી રત્ન લાધે.

ત્યારે જ એણે તાત્વિક અને આ લેખને મથાળે જેમ કહ્યું છે તેમ “વિચારીને વિચાર કરેલો” કહેવાય.

સામાન્ય દૃષ્ટાંતથી આ વાત સ્પષ્ટતર કરીશ. ધારો કે તમને ભયંકર રીતે શરદી થઈ છે. શરદી થવાનાં મૂળ-ગત કારણો વિશે વિચાર ક્યાં વિના તમે તમારી એ શરદી બેચાર કલાકમાં જ બંધ થઈ જાય એવું કશુંક ઔષધ હશે કે એવા જ અન્ય ઉપરછડ્ડો ઉપાયો ચોજો તો શરદી તાત્કાલિક તો મટી ગયેલી પણે લાગે. પણ એનું મૂળ કારણ તો એના મૂળ સ્થાને જ અસ્તિત્વમાં હોવાથી પુનઃ તમને શરદી થવાની કે ઔષધના પ્રત્યાઘાતરૂપે બીજી જ કેઈકે શારીરિક અવ્યવસ્થા ઊભી થવાની. પરંતુ તમારી એ શરદીનું મૂળ કારણ કળજિયાત છે એમ જો તમે વિચાર પૂર્વક વિચારીને નક્કી કરો અને પછી એ કળજિયાતને દૂર કરો તો શરદી જડમૂળથી જાય અને તમે એ બાબતમાં વિચારીને વિચાર કર્યો કહેવાય.

આજના યુગમાં છવન એટલું તો વ્યસ્ત અને ધાંધલિયું બની ગયું છે, જરૂરી અને બિનજરૂરી પ્રવૃત્તિઓ માણસને એટલી તો ઘેરી વળી છે કે આજનો માનવી એમાંથી થોડી મિનિટો માટે પણ સુકત થઈને શાંત અને સ્વસ્થ થિતે વિચાર કરવા બેસી શકતો નથી ! પરિણામે એનું મગજ એની બધી જ પ્રવૃત્તિઓ દરમિયાન વિચારતું રહે છે તો ખરું, પણ એ મગજ ‘તાત્વિક રીતે’ વિચારતું હોતું નથી. બધી જ બાબતોનો ઉપરછડ્ડો અને તાત્કાલિક વિચાર કરી લઈને તે પોતાના નિર્ણયો બાંધે છે. પરિણામે

સત્ય એને લાધતું નથી. આજની કહેવાતી પ્રગતિશીલ દુનિયા જેમ ઉપરછઠ્ઠી રીતે જ વિચારોને અને આચારોને અપનાવતી જાય છે-તેમ એ પણ કરતો નથી છે.

વિચાર કરવાની, આવી ઉપરછઠ્ઠી અને અતાસ્ત્રિક રીતને કારણે આજની દુનિયા પ્રગતિશીલ દેખાતી હોવા છતાં તાસ્ત્રિક રીતે વિચારવાની ઊણપને કારણે અવળે માર્ગે આંખ મીંચીને આગળ ધપતી જાય છે ! તત્ત્વ શું, સત્ય શું, સાધ્ય શું, માનવજીવનનું અંતિમ ધ્યેય શું, પરેખર સાચું શું—આ સર્વનો સાચો, તાસ્ત્રિક અને નક્કર સંનાતન ઉકેલ આજની દુનિયાને લાધતો જ નથી ! કારણ એ છે કે આજની દુનિયાને તાસ્ત્રિક રીતે, શાંતિથી અને સ્વસ્થતાપૂર્વક વિચારવાની નથી કુરસદ કે નથી વૃત્તિ !

ગાંધીજીનું દષ્ટાંત લ્યો. ગાંધીજી કોઈ પણ બાબત વિશે તાસ્ત્રિક રીતે જ વિચાર કરતા. વસ્તુ, ઘટના, પરિસ્થિતિ કે વ્યક્તિ વિશેના મૂળમાં છેક ઊંડા ઊતરેતા અને સત્ય પામતા. એવું સત્ય પામ્યા પછી તેઓ એ સત્યને પોતાના આચારમાં અવિચ્છિન્ન રીતે ગૂંથી લેતા. પછી કોઈ પણ કારણ કે કોઈ પણ લોભે એ આચારથી તેઓ વિમુખ થતા નહિ ! વિચારીને વિચાર કરનારી ને એવા વિચારને આચારમાં ઉતારનારી શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિનું દષ્ટાંત આપવું હોય તો ગાંધીજીનું આપી શકાય.

વિચારીને વિચાર કરવા માટે સૌપ્રથમ તો જીવનમાં શાંતિ આવશ્યક છે. શાંતિનું અને સ્વસ્થતાનું માનવજીવનમાં બહુ મોટું મૂલ્ય છે. આજના યુગનો માનવી રોજ

કલાકેક શાંતિપૂર્વક એકાંતમાં બેસી તાત્ત્વિક રીતે વિચારવાની ટેવ ફેળવે અને પોતે જે વાંચે, જુવે કે અનુભવે એ વિશે શાંતિથી ચિંતન અને મનન કરે તો જ એને તાત્ત્વિક સત્યો લાધે. એવાં સત્યો એ પછી એના જીવન-શિદ્ધાંતો બની રહે અને એવા સત્યમંડિત શિદ્ધાંતોના પાયા પર ચલાયે જતું એનું જીવન ભ્રમ, પવિત્ર અને સત્યાનુગામી બની જાય.

એટલે જો તમારે જીવનનાં તાત્ત્વિક સત્યો પાંખવાં હોય તો તમારે શાંત અને સ્વસ્થ રીતે વિચારસાગરના છેક તળીયા મુધી ડુબકી મારવી જ રહી. તરવાનો રંગીન પોશાક પહેરીને તમે જો સાગરની સપાટી ઉપર જ આમ-તેમ હાથ હલાવતા ત્યાં કરશો તો તરવાની મોજ તો કઢાય તમને મળશે, પણ જીવનમાં મૂલગત સત્યો તમને નહિ જ લાધે. માટે તમે કેઈ પણ વસ્તુ, ઘટના, પરિસ્થિતિ કે વ્યક્તિ વિશે નિર્ણય કરો ત્યારે શાંતિપૂર્વક, સ્વસ્થતાથી અને પૂરેપૂરે વિચારીને કરજો. અન્યથા તમને સત્યરૂપી રત્ન નહિ લાધે.

સાહિત્ય શા માટે?

‘સાહિત્ય’ એ શબ્દ આ યુગમાં આપણે કાને વારંવાર અથડાય છે. પણ એ શબ્દના તાત્ત્વિક અર્થ માટે ભાગ્યે જ આપણે વિચાર કરીએ છીએ. એ શબ્દનો તાત્ત્વિક અર્થ સમજ્યા વિના, સાહિત્ય શા માટે હોવું જોઈએ ને માનવ-જીવનમાં એ કેવો અને કેટલો ભાગ ભજવી શકે એ યથાયોગ્ય રીતે સમજાય એવો સંભવ નથી. આ દ્વંડા લેખમાં

એ શબ્દનો મૂલગત અને તલગામી અર્થ પામવા આપણે ચત્ત કરીશું.

‘સાહિત્ય’ એ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ તો ‘સાધન’ થાય છે, જેમ કે ‘લખવાનું સાહિત્ય’, ‘રાંધવાનું સાહિત્ય’ વગેરે. આ સામાન્ય શબ્દપ્રયોગ પરથી તો ક્લિત થાય છે કે કશાંકનું સાધન અને એવા હેતુથી જ અક્ષરજ્ઞાનની બાળતમાં પણ આ ‘સાહિત્ય’ શબ્દ યોગ્ય છે. બધી રીતે વિચાર કરતાં અને સામાન્ય તેમ જ સહજ બુદ્ધિને કામે લગાડતાં જીવન માટેનું—જીવન ઘડવા માટેનું—જીવનના ઉદ્ધવીકરણ માટેનું—સાધન જે અક્ષરજ્ઞાન અને તેને ‘સાહિત્ય’ એવું નામ સંભવતઃ અપાયું હશે એમ કહી શકાય.

એ પરથી ‘સાહિત્ય’ શબ્દની વ્યાખ્યા ઘડવી હોય તો આવી જ કંઈક ઘડી શકાય: ‘જીવનને જે ઘડે તે સાહિત્ય. એ માટેની મારી પોતાની અંગત વ્યાખ્યા આવી છે: “જીવનને જે ‘જીવન’ બનાવે એ સાહિત્ય,” આ વાક્યમાં બીજી વારના ‘જીવન’ એ શબ્દનો ભાવાર્થ ‘સાચું જીવન’—‘સાચા અર્થ’માં જીવન’—એવો કરવાનો છે. તાત્પર્ય કે ‘જીવનને જે સાચા અર્થ’માં જીવવા જેવું બનાવે એ સાહિત્ય.’

હવે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે ‘સાચા અર્થ’માં જીવવા જેવું જીવન ‘ને કહેવાય?’ આ વિશે પણ થોડોક તાત્વિક વિચાર કરીએ.

માનવી અને જગતનાં અન્ય પ્રાણીઓ વચ્ચે સૌથી મોટો અને તાત્વિક ભેદ એ છે કે માનવી જગતના કોઈ પણ પ્રાણી કરતાં વધારે બુદ્ધિ ધરાવે છે. એ બુદ્ધિનો

ઉપયોગ નેટલે અંશે એ પોતાનું જીવન સરળ, સુંદર અને સ્વચ્છ બનાવવામાં કરે એટલે અંશે એની ખુદ્ધિ આર્થિક થયેલી લેખાય.

આ વિશ્વમાં જેમ સુંદરતા ભરી છે તેમ કુરૂપતા યે ભરી છે. જેમ સત્ નગર પડે છે તેમ તેની સામે અસતનું વૈપુલ્ય પણ દેખાય છે. પુણ્ય પણ છે અને પાપ પણ છે. સાત્ યે છે ને ત્રાસુ યે છે. એ ઉભય દ્વંદ્વાવલિઓ વચ્ચે જગતમાં નિરંતર દ્વંદ્વયુદ્ધ ચાલ્યા જ કરે છે. એવા સંઘર્ષયુદ્ધમાં કુરૂપતા, અસત્ય, પાપ, નરસાપણું વગેરે ત્યાગીને જીવનને સરળ, સુંદર અને નિર્મળ બનાવવામાં માનવી નેટલે અંશે પોતાની ખુદ્ધિ કામે લગાડે તેટલે અંશે તેનું જીવન ધડાયેલું—ઊર્ધ્વીકરણ પામેલું—લેખાય.

અને આવા જીવનઘડતરમાં—આવા ઊર્ધ્વીકરણમાં ખુદ્ધિને દોરવણી આપનાર સાધનોમાં અક્ષરજ્ઞાન એ મહત્ત્વનું સાધન છે. એટલે જ એ સાધનને ‘સાહિત્ય’ એવું નામ અપાયું હોવાનો સંભવ છે.

એટલે હવે ‘સાહિત્ય શા માટે ?’ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સરળ બનશે. માનવીને પ્રભુએ આત્મા, હૃદય અને ખુદ્ધિ આપ્યાં છે. અક્ષરજ્ઞાન દ્વારા ખુદ્ધિને સાચી દિશાદોરવણી આપીને અને એ ત્રાસુનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ સાધીને જીવનને સાચા અર્થમાં ‘જીવન’ બનાવે એનું નામ જ સાહિત્ય. સાહિત્ય એટલા માટે છે કે વિશ્વમાં જે સત્ય છે, જે શિવ છે અને જે સુંદર છે એનો માનવીને અનુભવ થાય—કેવળ અનુભવ જ નહિ, એનો આત્મસાત્ પણ થાય—એવી અક્ષર-

જ્ઞાનજન્ય બુદ્ધિ દ્વારા એ સાહિત્ય માનવીનું જીવન ઘડે ને આ જગતમાં એ રીતે એનું આબુધું સાર્થક થાય.

ઉપલી વ્યાખ્યાની કમોટીમાંથી પાર ઉતરે એને જ હું તો સાચું સાહિત્ય લેખું. જે બધું લખાય ને છપાય એને 'સાહિત્ય' માની લેવાની બૂલ આજના યુગનો માનવી કરી રહ્યો છે. સાહિત્યના સાચા ને તાત્વિક અર્થ વિશે એ ભાર્યે જ વિચારે છે. પરિણામે તેના હાથમાં એવું ઘણું ઘણું છપાયેલું આવી પડે છે, જે ખરેખર તો 'સાહિત્ય' હોતું જ નથી. જગતની પ્રત્યેક વસ્તુ ને પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ 'જીવન' માટે જ છે. માનવપ્રવૃત્તિઓમાંની સાહિત્ય, કલા અને વિજ્ઞાન સરખી પ્રવૃત્તિઓ પણ જીવન માટે જ છે—હોવી જોઈએ. જીવન માટે એટલે 'સાચા જીવન' માટે, જીવવા યોગ્ય જીવન માટે, સંવેદનશીલ અને સાત્વિક જીવન માટે. દુઃખમાં કે સાહિત્ય જીવન માટે જ છે. સાહિત્ય માટે કંઈ જીવન નથી. સાહિત્ય એ 'સાધન' છે, ત્યારે જીવન—સાચા અર્થમાં જીવન—એ 'સાધ્ય' છે. આ સનાતન સત્ય ન જૂલનાર જ સાહિત્યનો સાચો અને તાત્વિક અર્થ તારવી શકે અને પામી શકે.

લક્ષ્મણુરેખા

માયાવી સુવર્ણમૃગ પાછળ દોડેલા રામચન્દ્રજીની (ખરી રીતે તો એ માયાવી-મૃગની જ) ચીસ સાંભળીને સીતાજીએ લક્ષ્મણને જ્યેષ્ઠ બંધુની વહારે જવાનું કહ્યું. સીતાજીને એકલાં મૂકીને જવાની આનાકાની કરતા લક્ષ્મણને સીતાજીએ ટાણેા મારતાં, તેણે બોંય પર એક રેખા દોરી

અને સીતાએ કહ્યું : 'તમે કોઈ પણ સંલેગોમાં આ રેખા ઓળંગશો નહિ,' એ રેખા 'શમાયણ'માં 'લક્ષ્મણરેખા'ને નામે ઓળખાઈ છે. સંધુએ શવણ બિંદા માગવા આવ્યો ત્યારે લક્ષ્મણની સલાહ બૂલી જઈને સીતાએ એ રેખા ઓળંગી. પરિણામ-શુ આવ્યું તે સુવિદિત છે.

માનવીએ પોતાના જીવનમાં સંયમ અને નિયમન ધારે પણ આવી જ 'લક્ષ્મણરેખા' દોરવી આવશ્યક છે. કેમ કે નીતિ-અનીતિ, શુભ-દુર્ગુણ, સંયમ અને અસંયમ તેમ જ સારા અને નરસા વચ્ચે એક એવી તો સૂક્ષ્મ રેખા રહેલી હોય છે કે કેવળ માનવીનાં પ્રજ્ઞાચક્ષુ જ એને ભેદ શકે.

જીવનને જો સાગરની ઉપમા આપીએ તો પોતાના જીવનના ઘડતર ધારે માનવીએ એક પાળ બાંધવી જરૂરી છે. એટલું જ નહિ પણ એ પાળ કદી તૂટે નહિ એની સતત તકેદારી પણ જરૂરી છે. સાગરની પાળ જો એક વાર તૂટી તો સાગરનાં નીર ક્યાં જઈને પહોંચવાનાં એ કોઈથી કહી શકાય નહિ. જીવનનું પણ એવું જ છે. સંયમરૂપી પાળ તૂટી તો જીવન ક્યાં જઈને અથડાવાનું એ તો પછી માનવીનાં પોતાના હાથની વાત રહેતી નથી. જીવનના ઉલ્લાસને, જીવનની રસિકતાને અને જીવનના વિલાસને પણ પાળ હોવી જોઈએ. એટલા માટે જ કવિ નાનાલાલે કહ્યું છે કે—

“ રસનરસ્યાં જો બાળ !
રસની રીત ન ભૂલશો;
પ્રભુએ બાંધી પાળ—
રસસાગરની પુણ્યધી ”

આપણે આપણા હવતમાં અનેક વાર બાણ્યે-અગણ્યે
પણ 'લક્ષ્મણરેખા' જોળંગી બંધએ છીએ અને પછી
લક્ષ્મણીન, અસ્તવ્યસ્ત અને સ્વચ્છંદી હવતનાં પરિણામો
લોગવીએ છીએ. એટલા માટે જ સમાજને આચરણના
અમુક નિયમો ઘડ્યા હોય છે. સમાજનો ભય પણ ખરી
રીતે તો 'લક્ષ્મણરેખા' જોળંગવાની વૃત્તિ કે-લાલચને
કેટલીક વાર અટકાવે છે. 'મનઃમૃતિ' એ ગ્રંથ આપણા
સમાજ માટે તેમ જ સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે એક
પ્રકારની પ્રબળ અને પ્રખર 'લક્ષ્મણરેખા' જ છે. માનવ-
માનસના ઝીણવટભર્યા અભ્યાસ પછી તેમ જ માનવસહજ
નિર્ણયતાને દષ્ટિ સમક્ષ રાખીને જ એ ગ્રંથ રચાયો હશે.
કદાચ એટલા માટે જ એના રચયિતાને 'મનુ ભગવાન'નું
ગિરુદ અપાયું હશે.

માનવી પ્રથમ વાર જ્યારે કોઈ નાના શા 'નીતિ-
નિયમનો, સામાજિક નિયમોનો કે સ્વાસ્થ્યના નિયમોનો
ભંગ કરે છે ત્યારે મોટે ભાગે તો એમ જ વિચારતો હોય
છે કે 'એમાં શું?' આ 'એમાં શું?' એ જ 'લક્ષ્મણરેખા'
છે, એ જ સાગરની પાળ છે, આ વાત માનવી એવે સમયે
ભૂલી જતો લાગે છે. સ્વ. ગડકરીના 'એક ચ ખાલો' નામે
સુવિખ્યાત મરાઠી નાટકનો નાયક ગુરુનો એક નાનકડો
ખાલો જ પીએ છે. એ વિચારે છે : "એક જ ખાલો દારૂ
એક જ વાર પીવામાં તે એવું કયું મોટું સુકસાન થઈ
જવાતું છે?" પણ ખરું જોતાં તો એ એક જ ખાલો એને
માટે તો 'લક્ષ્મણરેખા' સમાન હતો. એણે 'એમાં શું?'

કદીને એ સાગની પાળ તોડી અને પરિણામે જીવનના સર્વનાથને જ નોતર્યો.

આમ પ્રત્યેક દુર્ગુણજીવનના મૂળમાં તો જીવન 'લક્ષ્મણરેખા'નું ઉલ્લંઘન જ રહેલું હોય છે. ઘેરમાં નિશાળમાં આનો બે આના ચોરનાર કિચોર મોટો કદાચ ભયંકર તરકર પણ જની જાય. 'સિનેમાની' જ માં ગમે તે રીતે વચ્ચે ઘૂમી જઈને બીજાઓનો રૂખાડનારી વ્યક્તિ વખત આવતા બીજાની મિત્ર પણ તરપ મારવાની વૃત્તિ દાખવે એમ માનસશ છે. જીવનના નાના લાગતા સંયમોનું ઉલ્લંઘન જ જતાં માનવીને બિનજવાબદાર, સ્વચ્છંદી અને સંઘા સમાજ કે પ્રભુનો ડર ન રાખનાર માનવી બનાવે છે. એ વ્યક્તિની હિંમત ઉત્તરોત્તર કેળવાતી જાય છે અને એવ વ્યક્તિ બહાદુર બનતી જાય છે એવું પણ કેટલીક વા આપણે જોઈએ છીએ. પણ એની એ વીરતાએ જ એ માનવજીવનનો મૂળભૂત હેતુ ભૂલી જતો કરી દીધો હોય છે. એ 'વીર' ખરો, પણ 'સાચો માનવી' નહિ. સંયમ, નિયમ અને સદાચારભર્યું જીવન જે ગાળે એ જ 'સાચો માનવી.'

માનવજીવનની 'લક્ષ્મણરેખા'માં સીમાબદ્ધ રહેવું એ કાયરતા નથી પણ વીરતા છે, કેમ કે સંયમનું પાલન એક પ્રકારની સૂક્ષ્મ વીરતા જ માગી લે છે. સાચો 'ત્યાગી' એ સાચો 'વીર' પણ છે, કારણ કે એણે ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવ્યો હોય છે. આરિચ્છીલ વ્યક્તિ સમાજમાં એટલા માટે આદરણીય લેખાવી જોઈએ કે એણે માનવ-

સુલભ નિર્ભંજતા પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. એ વિજય મેળવવા એણે કેટલાંય સૂક્ષ્મ આંતરિક યુદ્ધો જેવાં હશે ત્યારે જ એને એ વિજય છેવટે પ્રાપ્ત થયો હશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો “આરિચ્ચરીલ માનવી એક યોદ્ધો જ છે—એક મહાવીર જ છે.”

અહીં કદાચ કોઈને પ્રશ્નો ભંગશે : ‘નીતિ, સદાચાર, સંયમ વગેરે શા માટે ?’ ‘પ્રભુમાં શ્રદ્ધા શા માટે ?’ ‘પ્રભુને કોણે જાણ્યો છે ?’ ‘પ્રભુ એ કેવળ આપણી કૃપના જ કેમ ન હોય ?’ ‘માનવીનું મન જ્યાં ને જે તરફ જવા ઇચ્છતું હોય તેને માનવીએ શા સારું રોકવું ?’ આ અને આવા અનેક પ્રશ્નોનો ઉત્તર એક જ છે : ‘ઈશ્વર કોઈ વ્યક્તિરૂપે કદાચ નહિ હોય, પણ કોઈક શક્તિરૂપે તો છે જ. માનવી જ્યારે પ્રથમ વાર ચોરી, વ્યભિચાર કે અન્ય કોઈ પણ પ્રકારનું દુષ્કર્મ કરવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તેનો અતરાત્મા એ વેળા એ કાર્ય ‘ખોટું’ હોવાની ચેતવણી આપે જ છે. આ અતરાત્મા એ જ ‘પ્રભુ’, એ અંતરાત્માના અવાજને પ્રીછનાર તે ‘આસ્તિક’ અને એ અંતરાત્માના અવાજને અવગણનાર તે ‘નાસ્તિક’ નીતિ, સદાચાર અને સંયમ કેવળ વ્યક્તિના જીવનવહેણને જ નિયમિત રાખવા માટે જરૂરનાં નથી, પણ સમાજની એક પ્રકારની સુવ્યવસ્થા કાળે પણ આવશ્યક છે. સંયમિત અને સૈદ્ધાંતિક જીવન ગાળનારી વ્યક્તિઓનો સમૂહ એ જ ‘સુસમાજ’. સમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિ જેટલે અંશે એવા જીવનનો ભંગ કરે એટલે અંશે એ સમાજ પ્રતિષ્ઠા મારે

અને એટલે જ વ્યક્તિ તથા સમગ્રિના સુગઠન અને સુધ-
 ંતર માટે ‘લક્ષમણરેખા’ ન ઓળંગવાની જરૂર તકેઢારી
 કેવળ આવશ્યક જ નહિ, ‘અનિવાર્ય’ પણ છે.

માનવીનું પ્રત્યેક ‘પ્રથમ પાપ’ ‘લક્ષમણરેખા’ના ઉલ્લં-
 ઘનમાંથી જ જન્મે છે. એ પ્રથમ પાપ પછી માનવી ઓળગ
 વધતો વધતો ધીરે ધીરે પાપથી એટલો બધો તો ટેવાઈ
 જાય છે કે અંતરાત્માનો અવાજ પછી એને સંભળાતો જ
 નથી ! અંતરાત્માની એ ઝીણી જખૂકતી જ્યેવ પાપની
 બચકર જવાળાઓના ઓળખે ઓછ નાખનારા લડકાઓમાં
 એની નજરે ચઢતી જ નથી ! એવો માનવી પછી
 ક્યાં જઈ પહોંચે તે કહેવાય નહિ. એ ક્યાં જઈને અટકશે
 કે કહી ય અટકશે કે નહિ એ પણ કહી શકાય નહિ.
 એટલા માટે પ્રથમ પાપથી જ સદા સાવધ રહો. ‘એમાં
 શું ?’ એ ળહારથી સામાન્ય લાગતા પણ અંદરથી મહા-
 વિનાશક વાક્યનો કહી ય આશ્રય ન લ્યો.

આધુનિક યુગમાં તો માનવી ડગલે ને પગલે ‘લક્ષમણ-
 રેખા’ ઓળંગતો થયો છે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને નામે એ ખરું
 જોતાં તો સમય ન પાળી શકવાની પોતાની એક પ્રકારની
 નિર્જાળતા જ પ્રગટ કરતો હોય છે. એટલી નવાઈની વાત
 તો એ છે કે ઓળનો માનવી એ નિર્જાળતાને ‘પ્રગતિ’નો
 બિલ્લો લગાવતો ફરે છે ! પણ વ્યક્તિને અને સમગ્રિને
 ઉપકારક એવો સંયમ જ સાચી પ્રગતિ છે એ સત્ય
 ઓળખી દોટ મૂકનાર ઓળની માનવજાતને કોણ સમજાવે ?
 સાચી પ્રગતિ ‘સ્થૂળતા’માં નહિ પણ ‘સૂક્ષ્મતા’માં જ

ચહેલી છે એ વાત લગભગ ભૂલી ગયેલી આજની દુનિયા
‘લક્ષ્મણુરેખા’ને પણ સાવેસાવ ભૂલી જ ગઈ છે—તેણે એ
પોતાને ‘પ્રગતિશીલ’ કહેવડાવતી હોય.

કાળભગવાનનું અમૂલ્ય વરદાન

માનવીને એના મહાતપને આ તે કાળભગવાન એક
વરદાન આપે છે. એ વરદાનનું નામ “અનુભવ”.

પ્રભુએ માનવીને વિવિધ શક્તિઓનું પ્રદાન કર્યું છે. •
વિરલ પ્રતિભા, અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ, નયનાકર્ષક રૂપ,
જન્મગત દેહઆપદ્ય, વયના પ્રમાણમાં ઊંડી સમજણ,
વિશિષ્ટ ગુણો કે ખાસિયતો, ભાવિને માપવાની દીર્ઘદૃષ્ટિ,
સાહસ, દૃઢતા, વીરત્વ, ધૈર્ય, મહનશીલતા, વિશિષ્ટ પ્રકારની
અંતઃદૃષ્ટિ વગેરે અનેકાનેક શક્તિઓ અને ગુણો વિવિધ
માનવીઓમાં વિવિધ રૂપે અને વિવિધ પ્રમાણમાં નજરે
ચઢે છે. આ સર્વ શક્તિઓ ઓછેવત્ અંશે “પ્રભુદત્ત” જ
હોય છે—કઈ નહિ તો એના ણીજ તો પ્રભુદત્ત જ હોય
છે. અલબત્ત, એ ણીજનો એ પછી વિકાસ કરવો એ તો
માનવીના પોતાના જ હાથની વાત છે.

એટલે આવી સર્વ શક્તિઓને કે આવા પ્રકારના સર્વ
ગુણોને આપણે “પ્રભુદત્ત વરદાન” જ લેખી શકીએ. પણ
‘અનુભવ’ જ એક એવું વરદાન છે, જે પ્રભુ પણ નથી
આપી શકતો! “સમય” જ એ વરદાન આપે છે! એ
વરદાન કેઈ અકસ્માતથી, પ્રભુની કે વિધિની કેઈ અણ-
ચિંતથી કૃપાથી કે કુદરતની કેઈ અગમ્ય પ્રેરણાથી લાપતું
નથી. એવું વરદાન પામવા કાજે તો માનવીએ સમયની

એવળુ પર ટીપાયે જ છૂટકો. જેમ કોઈ ઔષધને અનેક પુટ આપ્યા પછી જ એ કડવનું રૂપ ધારણ કરે છે તેમ જીવનને સમયના અનેક પુટ આપ્યા પછી જ જીવન અનુભવજન્ય કડવું બને છે.

કોઈક સાહુગ્રિહ વેપારી પોતાના વેપારમાં પોતાના ગર્જાસંપત્ત મૂડી રોકી એ વેપારમાં ઘટતો નફો મેળવવાની આશા મેવે છે. પણ એવા વેપારીને જો કાળભગવાને અનુભવ-રૂપી વરદાન આપ્યું હોય તો સંભવ છે કે એની ગણનરી જોટી પડે ને નફાને બદલે વેપારમાં ખોટ પણ આવે. આવી ખોટ પણ ખરી રીતે તો એને માટે કાળભગવાનનું અમૂલ્ય વરદાન જ છે, કેમ કે એથી એ જે અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે તેનો ભવિષ્યે ઉપયોગ કરતાં ભૂતકાલીન નિષ્ફળતાને એ ભાવિ સફળતામાં પલટાવી નાખી શકે છે. આમ ઠોકર પણ માનવજીવનમાં પરોક્ષરૂપે 'વરદાન' જ બની રહે છે.

આ તો વેપારનું દૃષ્ટાંત આપ્યું. પણ જીવનને પ્રત્યેક ક્ષેત્રે-સાહિત્ય, કેળવણી, વિજ્ઞાન, પ્રવાસ, ઉદ્યોગ, રમતગમત કે અન્ય કોઈ પણ ક્ષેત્રે-કાળભગવાન જ અનુભવનું વરદાન આપી શકે-અન્ય કોઈ જ નહિ !

તમારામાં પ્રભુદત્ત પ્રતિભા હશે, બીજી બીજી શક્તિઓ પણ હશે, પરંતુ અનુભવ તો તમને સમય સિવાય બીજું કોઈ જ નહિ આપી શકે. પ્રતિભા પ્રભુદત્ત છે-અનુભવ સમયદત્ત છે. એ બેઉ એકબીજાં થતાં સોનામાં મુગંધ ભળ્યા જેવું થાય. પ્રતિભા સ્ફુટિલિંગ જેવી છે, ત્યારે અનુભવ તળ, આરોગ્યપ્રદ અને બલપ્રદ જળ સમાન છે.